

Rimski pogrebni običaji

Za razumijevanje života u Rimu trebamo razumjeti i fenomen smrti u tom gradu. Ovaj rad na temelju pisanih i arheoloških izvora daje pregled najraširenijih rimskih pogrebnih običaja u razdoblju od 100. g. pr. Kr. do 300. g. U antičkom je Rimu način života i odnosa prema okolini i prilikama, rezultat pojave koju nazivamo *mos maiorum* (običaji predaka). Riječ je o nepisanom kodeksu iz kojeg su drevni Rimljani izvodili društvene, moralne i vrijednosne norme. Sustav „običaja predaka“ je činila obimna serija pojmova i vrlina. Jedna od osnovnih vrlina među starim Rimljanima bila je *pietas*. Ova krepost se protegla i na pretke u obliku iskazivanja brige za preminule. Rimski religija nije imala određenih etičkih normi, nego je kod nje osnova bilo strogo vršenje obreda i pridržavanje svih zabrana.

Ključne riječi: Rim, smrt, *pietas*, pogrebni običaji.

Uvod

S društvenog stajališta gledajući, možemo reći da je pogreb „prijelazni“ ritual. Smrt izdvaja preminule iz njihove uobičajene uloge u društvu i stavlja ih u stanje koje je, po mnogo čemu, ograničavajuće. Kada osoba premine kažemo kako je „napustila“ svijet živih, a njezini su ožalošćeni u tu svrhu označeni posebnom odjećom i isključeni iz punog sudjelovanja u zajednici. Ceremonije pogreba istodobno integriraju ožalošćene u svijet živih, dok mrtve odjeljuju od svijeta živih.¹ Opisi pogrebnih običaja, iz različitih razdoblja i različitih područja, prilično se razlikuju. U ovome radu usredotočiti ćemo se na rimske pogrebne običaje (grad Rim i njegovo šire područje).

Kako osnovu za izradu rada predstavljaju pisani izvori, s obzirom na njihovu količinu, razdoblje koje ćemo obraditi seže uglavnom od 100. g. pr. Kr. do 300. g. Zbog velike razlike između rimskih i kršćanskih običaja u ovome radu apstrahiramo od opisa kršćanskih običaja. Tri tematska dijela: *Pogrebni običaji rimskog stanovništva*, *Vojnički pogrebni običaji* i *Specifičnosti rimskih pogreba*, trebaju dati jasnu sliku rimskih pogrebnih običaja.

Prvo poglavlje *Pogrebni običaji rimskog stanovništva*, definira osnovne pojmove povezane s rimskim pogrebima, poput običaja predaka (*mos maiorum*) i vrlina među

1 Valerie M. Hope, *Death in Ancient Rome: A Source Book*. (London: Routledge, 2007), 85.-88.

kojima je najvažnija *pietas*. Obraduju se pogrebni običaji unutar najšireg dijela rimske populacije kojeg bi smo mogli odrediti kao srednji sloj, pogrebni običaji elite, pokop pučanstva na „dnu društvene ljestvice“ te pogrebni običaji povezani sa smrću djece.

Rimski vojnici se često nisu mogli nadati uobičajenom pokopu kojeg je primila većina stanovništva. Težina vojničkog života, bitke i pogrebni običaji koji su nakon toga uslijedili opisani su u poglavlju *Vojni pogrebni običaji*.

Treće poglavlje *Posebnosti rimskih pogrebnih običaja*, definira običaje za koje smatramo da su po nekim odlikama jedinstveni za stari Rim. To uključuje pravnu regulaciju rimskih pogreba, onečišćenje smrću, *damnatio memoriae*, zabranu pokopa, zlostavljanje trupla, pogrebne maske (*imagines*), odnos između kremiranja i ukopa te samoubojstvo.

Pogrebni običaji rimskog stanovništva

U antičkom je Rimu način života i odnosa prema okolini i prilikama, rezultat pojave koju nazivamo *mos maiorum* (običaji predaka).² Riječ je o nepisanom kodeksu iz kojeg su drevni Rimljani izvodili društvene, moralne i vrijednosne norme. To je bila srž rimskog tradicionalizma u kasnijim povijesnim razdobljima. Ipak, bez obzira na tradiciju, moralo je doći i do njihovog transformiranja i prilagođavanja u skladu s protokom vremena. Borba za običaje predaka je često bila i fraza koja je opravdavala političke borbe tijekom Republike, kao i ideološko opravdanje uvođenja Principata. Bez obzira na promjene načina života koje su običaje predaka postupno potiskivale iz svakodnevnog ophođenja, oni su do kraja antike ostali ideal moralno vrijednosnog sustava. S gašenjem klasičnog „rimskog svijeta“ i društvenom tranzicijom u „kršćanski svijet“, nestao je i ovaj nepisani kodeks te se razvio novi moralno vrijednosni društveni sustav.³

Sustav „običaja predaka“ se izražavao kroz obimnu seriju pojmova koji se zbog svoje širine ne mogu jednostavno i jednoznačno prevesti. Načelno gledano ta serija pojmova i vrlina dijelila se na one koji se odnose na pojedinca i one koje se odnose na zajednicu, odnosno Republiku. Jedna od osnovnih vrlina među starim Rimljanima bila je *pietas* (dužnost, religioznost ili religiozno ponašanje, lojalnost, štovanje).⁴ Ona je označavala vjernost, pobožnost i poštivanje obiteljskih i zajedničkih bogova. Rimska religija nije imala određenih etičkih normi. Ona se bazirala na strogoj vršenju obreda i pridržavanju svih zabrana. *Pietas* prema roditeljima (*pietas erga parentes*) je bio jedan od najvažnijih načina iskazivanja kreposti.⁵ Ova krepost se protekla i na pretke u obliku iskazivanja brige za preminule.

2 Gell. 1.3.

3 Salmedin Mesihović, *Edicija XII Stoljeća Rimskog Svijeta* (Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, Odsjek za historiju, 2013), 299.-300.

4 Cic. *Inv. rhet.* 2.22.66; Ciceron definira *pietas* kao vrlinu koja nas opominje da radimo svoju dužnost prema svojoj zemlji ili našim roditeljima ili drugim krvnim rođacima.

5 Curt. 10.5; Cic. *Part.or.* 22; Val. Max. 5.4.

Pogrebi viših slojeva

Pogrebi elite tijekom kasne Republike i ranog Carstva imali su iste osnovne elemente kao i pogrebi drugih društvenih skupina. Nakana tih pogreba bila je da postanu spektakli i to često s političkom porukom. Kulminacija uspješnog života je bila časna smrt koju je slijedio prikladan pogreb i komemoracija. Unutar rimske elite pogrebi su bili samo jedan od niza komemorativnih događaja potaknutih smrću. Tijekom kasne Republike smrt u obitelji je mogla biti savršena prilika za dobivanje javne potpore. Ideal je bio da zbog dobre karijere preminuli zasluži ovaj časni završetak života kao i slavlje i tugu šire populacije. Ciceron naglašava da će oni koji su služili državi biti nagrađeni u životu, ali i na nebu, gdje će živjeti među bogovima.⁶ Pogreb financiran javnim sredstvima bio je zadnja ovozemaljska nagrada. Javni pogreb je službeno trebao izgledati Senat, a pravo za izgovaranje eulogije s javne govornice zahtijevalo je dopuštenje tribuna. Dopuštenje za eulogiju je uvijek slijedilo nakon smrti istaknutih osoba, a nakon Sule ovaj privilegij je imao i svoju ulogu u političkim borbama unutar elite.⁷

Viši rimski slojevi nadopunjavali su pogrebne običaje s raskošnim zabavama, predstavama i gladijatorskim igrama (*ludi*).⁸ Raskoš pogrebne povorke je uvelike ovisila o statusu preminuloga, kao i o njegovoj posljednjoj destinaciji. Pogrebni običaji u kući preminulog su vrlo slični kao i običaji nižih slojeva. Nakon što se tijelo iznijelo iz kuće, grupa prijatelja bi slijedila povorku i zbog toga se ovaj dio naziva *exsequiae*.⁹ Pozive na sahranu im je najčešće uputio oslobođeni rob.¹⁰ To se uglavnom događalo osmi dan nakon smrti, osim ako tada nije bio državni blagdan.¹¹ Za javne pogrebe procesija bi išla do Foruma gdje je održan pogrebni hvalospjev (*laudatio funebris*),¹² ali veći broj pogreba održan je u puno intimnijem ozračju pokraj grobnice. Povorku (*pompa*) su predvodili glazbenici (gajdaši, trubači, kornisti), a nakon njih slijedile su unajmljene narikače (*praeficae*). U povorkama viših slojeva plesači i mimičari su nosili maske obiteljskih predaka (*imagines*), a nosili su se i predmeti koji su predstavljali djela preminulih poput trofeja ili predmeta povezanih sa njihovim zanatom.¹³ Vrlo nam je koristan Polibijev opis jednog republikanskog pogreba u kojem je naglasak bio na pokojnikovom javnom životu i njegovom odnosu prema prošlim i budućim generacijama.¹⁴

6 Cic. *Tusc.* 1.31.76.

7 Cic. *Phil.* 9.16-17; Dion. Hal. *Ant. Rom.* 9.54.5.

8 Heller, „Burial Customs of the Romans”, 197.; Hope, *Roman Death: The dying and the dead in the ancient Rome*, 86. Gladijatorske igre su se prvi put pojavile na pokopu Decimusa Juniusa Brutusa Pera 264. g. pr. Kr. kada su se tri para gladijatora borila do smrti na Forumu Boariumu.

9 Plin. *Ep.* 2.1; Sen. *Oed.* 1; Sen. *Cons. Marc.* 6.9; Prop. 2.13.b; Jer. *Ep.* 22.

10 Varro *Rust.* 1.69.

11 Cic. *Clu.* 9; Ter. *An.* 105.

12 Sen. *Suas.* 6.

13 Heller, „Burial Customs of the Romans”, 195

14 Polyb. 6.53–54.

Maske predaka su imale veliku ulogu u pogrebima elite. Nosili su ih glumci po izgledu i konstituciji slični preminulima. Ova mimikrija je bila pojačana bojama na maski kako bi se naglasila sličnost. Glumci su bili odjeveni sukladno položaju preminulih npr. toga s ljubičastom obrubom za konzula ili pretora, potpuno ljubičasta za cenzora ili izvezena zlatom za onoga koji je doživio trijumf ili sličnu počast. Jedan od plesača je bio obučen u odijelo pokojnika (sa svim znacima dostojanstva, odlikovanjima i znacima funkcija i službi) i nosio je njegovu voštanu masku te je gestikulirajući oponašao pokojnika i tako ga predočavao „gledateljima“. Svi su se vozili u kočijama držeći simbole vlasti koji odgovaraju njihovim položajima u životu. Nakon dolaska na rostru (govornička platformu u zapadno dijelu Foruma) svi su sjeli na mramorne stolce.

Nosila s pokojnikom su prenosili njegovi sinovi, drugi muški rođaci te prijatelji koji su to smatrali velikom čašću.¹⁵ Tijelo bi nosilo šest do osam nosača.¹⁶ Nosila su mogla biti jednostavna, napravljena od drveta ili su mogla biti raskošno ukrašena, ovisno o bogatstvu i društvenom položaju. Oslobođeni robovi, pogotovo oni oslobođeni oporukom, također su mogli biti nosači. Neki izvor čak sugeriraju da su robovi bili oslobođeni oporukom kako bi se time povećao broj sudionika povorke.¹⁷ Moguće je da je Car August zbog toga postavio ograničenje na broj robova koji mogu biti oslobođeni u oporuci.¹⁸

Tradicionalna pratnja pogrebnih povorki kod istaknutijih osoba uključuje i satirov ples koji su izvodili unajmljeni glumci (*sicinnis*).¹⁹ Uloga ovih satira je bilo izrugivanje osobe koja je na druge načine primala najveće poštovanje. Vojnicima odjevenim poput satira je bilo dopušteno ismijavati trijumfatora tijekom trijumfa. Najistaknutije Rimljane tijekom života su mogli pratiti *mimetai* koji su pažljivo proučavali njihove specifične osobine. Oni su ih oponašali tijekom pogrebne povorke.²⁰ Svetonije nam daje prikaz glavnoga mimičara (*archmimus*) Favorsa, koji je unajmljen kako bi pružio tradicionalnu mimikriju kod Vespazijanovog pogreba, premda se čini da je u ovome razdoblju ritual održavan na životu samo kao prisjećanje na prošlost i mimikrija nije izražena u ostalim carskim pogrebima o kojima imamo podatke.²¹

Na kraju povorke su ožalošćeni odjeveni u standardnu tamnu odjeću (*lugubrium*).²² Na aristokratskim sprovodima je bio uobičajen pogrebni govor (*laudatio funebris*).²³ U govoru, koji bi izricao sin ili neki bliži srodnik, isticale bi se vrline i dostignuća pokojnika i povijest njegove obitelji. Tada bi došlo i do pretjerivanja u izrečenim podacima. Za vrijeme Republike, panegirici su bili manje uobičajeni, ali

15 Heller, „Burial Customs of the Romans“, 195; Serv. *Aen.* 6.222.

16 Mart. 2.81.1; 8.75.9.

17 Dion. Hal. *Ant. Rom.* 4.24.6.

18 Hope, *Death in Ancient Rome: A Source Book*, 102.

19 Dion. Hal. *Ant. Rom.* 7.72. Dionizije pretpostavlja da su grčkog porijekla.

20 Diod. Sic. 31.25.2.

21 Suet. Ves. 19.

22 Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, 46.–47.

23 Sen. *Suas.* 6.

su zato bili više cijenjeni. U post republikansko doba, laudacije su bile češće davane, posebno članovima imperijalne obitelji.²⁴ Hvalospjevi se nisu morali održavati samo na forumima, nego su se održavali i u privatnosti doma ili prilikom samoga pogreba. Ovi govori su nekada bili i izraz političkog mišljenja. Cezar je u govoru u spomen svoje tetke hvalio popularske lidere.²⁵ Marko Antonije je na Cezarovom pogrebu pripremio i održao govor koji ga je praktički postavio na mjesto lidera popularske stranke i označio ponovno okupljanje raspršenih Marijevaca. Tijekom razdoblja epidemija, ovakve ceremonije nisu se održavale.²⁶

Nakon govora uglavnom je uslijedila tužaljka (*nenia*) uz pratnju flaute.²⁷ Potom je slijedila kremacija ili inhumacija. Arheološki dokazi upućuju na to da su u mnogim slučajevima tijelo na pogrebnoj lomači, grobu ili sarkofagu pratili grobni prilozi.²⁸ Prilozi uključuju: parfeme, tamjan, cimet, kasije, lončariju, nakit, novčiće, i ponekad odjevne predmete i alate koje je preminuli koristio tijekom života.²⁹ U slučaju kremacije obitelj je ostajala na području nekropole dok lomača nije izgorjela do kraja i žar se ohladio. Nakon toga je pokupila pepeo i ostatke kostiju i smjestila ih u urnu ili sanduk za pepeo.³⁰

Čini se da je prekretnica u izvedbi rimskih pogreba nastupila s Augustom, monarhom koji je ostavio jasne upute za vlastiti pogreb.³¹ Kada je August uvrstio ove počasti u svoje prerogative princepsa zaustavio je aristokratsko nadmetanja na tom području.³² Najrazrađeniji pogrebni događaji uključivali su članove carske obitelji. Ti su carski pogrebi polazili od tradicionalnih aristokratskih elemenata i također su uključivali procesije, eulogije i prikaz maski (*imagines*). Sprovodi careva bili su poput procesija rimske povijesti i također su uključivali element trijumfalne procesije. Nakon što je car ili član carske obitelji preminuo nastupio je *iustitium* ili stanje opće žalosti u kojemu su prekidani svi javni i pravni poslovi u Rimu.³³

Pogreb prvog cara Augusta je postavio standarde za buduće careve.³⁴ U povorci su senatori prenosili nosila napravljena od bjelokosti i zlata. Izloženo je nekoliko carevih prikaza od voska i zlata kao i posmrtna maske (*imagines*) njegovih predaka. Nakon toga su išli memorijali velikih djela koja je učinio. Na Forumu su održana dva govora nakon čega je tijelo kremirano na Marsovom polju. Nakon pet dana članovi ekvestrijanskog roda pokupili su ostatke i postavili ih u mauzolej.³⁵ Puštanje orla s

24 Rush, *Death and Burial in Christian Antiquity*, 259.–260.; Suet. Ves. 19.2.

25 Suet. *Jul.* 6.

26 App. *B.Civ.* 2.143-147.

27 Rush, *Death and Burial in Christian Antiquity*, 261.

28 Hope, *Roman Death: The dying and the dead in the ancient Rome*: 82.-83.

29 *Ibid.*: 82.–85.

30 Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*: 50.

31 John Bodet, „*Death on Display: Looking at Roman Funerals*“, u *The art of Ancient Spectacle*, ur. B.Bergmann i B. Kondoleon (New Haven: Yale University Press 1999), 271.

32 Cass. Dio 54.12.2.

33 Liv. 3 3; Liv. 39.18.

34 Suet. Aug. 100.

35 Cass. Dio 56.34–43; Tac. Ann. 1.8.

mjesta kremiranja upućivalo je na Augustovo božanstvo. Proces apoteoze je započeo s Julijem Cezarom i postao je uobičajena posmrtna čast za cara i članove njegove obitelji.³⁶ Ipak, „božanstvenost“ nije dodijeljena automatski, nego tek odlukom Senata nakon izvještaja o uzdizanju preminulog na nebo. U teoriji božanstvenim se proglašavalo samo careve koji su vladali dobro.³⁷ Kod smrti cara i grobnica i mjesto kremacije (*ustrinum*) su zahtijevali posebno čašćenje s obzirom na njihovu povezanost za božanstvom. Najpoznatiji mauzoleji su onaj cara Augusta na Marsovom polju i mauzolej cara Hadrijana na desnoj obali Tibera.³⁸ Uz carske mauzoleje, moglo se označiti i *ustrinum* ili mjesto kremiranja i mjesto apoteoze.

Tijekom života ljudi su bili uvaženi unutar Grada, a u smrti im je pružen istaknuti položaj izvan gradskih zidina. Život unutar grada i mauzolej izvan grada su se nadopunjavali.

Pogrebni običaji srednjeg sloja

Kada je osoba umrla, njegova obitelj i domaćinstvo postala je obitelj u žalosti (*funestus, funestatus*) i to su ostali do svršetka pogrebnih običaja.³⁹

Cijeli proces započinjao je još dok je osoba bila živa, ali smrtno bolesna. Tamo gdje je to bilo moguće, postupalo se prema nizu uvriježenih radnji i obrazaca. Primjerice, kako se smrt umirućoj osobi približavala, njezine ruke i stopala su se izravnale, a sve u skladu s vjerovanjem da duša napuštala tijelo postupno i to počinjući od nožnih prstiju kroz ostatak tijela i napokon izlazeći kroz usta.⁴⁰ Nakon što je osoba preminula netko od bližnjih je poljupcem uhvatio zadnji dah i potom zatvorio oči i usta preminulog. To je najčešće činila bliska rođakinja. U slučaju smrti roditelja njihove oči su uobičajeno zatvarali njihovi potomci.⁴¹ Budući se vjerovalo da dah nosi duh ili dušu preminulog i Rimljani i Grci su smatrali vrlo bitnim uhvatiti zadnji izdisaj poljupcem.⁴²

Nakon što su usta i oči zatvorene tijelo se dizalo s kreveta i postavljalo na zemlju (*depositio*), vjerojatno time označujući povratak zemlji.⁴³ Zanimljivo je da je i običaj pri rođenju bio polaganje golog djeteta na zemlju.⁴⁴ Preminuli je tada dozivan imenom (*conclamatio*) i ta se procedura ponavljala periodično do kremacije ili inhumacije kada se izgovori posljednji pozdrav preminulom i izrazi želja da mu zemlja „bude

36 Cass. Dio 56.34.2.

37 Hope, *Death in Ancient Rome: A Source Book*, 127.

38 Strabo 5.3.9.

39 Valerie M. Hope, *Roman Death: The dying and the dead in the ancient Rome* (London, Continuum 2009), 71.; Liv. 2 47.

40 Alfred C. Rush, *Death and Burial in Christian Antiquity* (Washington, D.C.: The Catholic University of America Press 1941), 91.-92.

41 Ibid.,106.; J.M.C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World* (Ithaca, NY: Cornell University Press 1996), 44 Verg. *Aen.* 9. 486.–487.

42 Rush, *Death and Burial in Christian Antiquity*, 102.

43 Artem. 1.13.; Ov. *Pont.* 2.245.; Serv. *Aen.* 12.395.

44 *Roman funerary practices* [https://en.wikipedia.org/wiki/Roman_funerary_practices], posjet 27.9.2016.

lagana“.⁴⁵ Pjevale su se tužaljke i postavljen je novčić (*viaticum*) u usta preminuloga (Haronov obol).⁴⁶ Riječ *viaticum* je značila večeru, proviziju ili novac za putovanje i označavala je cijenu plaćenu Haronu za prijelaz preko rijeke Stiks u zagrobni život.⁴⁷

Nakon što je oprano u toploj vodi, žene iz kuće ili unajmljeni djelatnici (*pollinctores*) pomazali su tijelo, odjenuli ga u najbolju odjeću i ukrasili vijencem.⁴⁸ Na tijelo su se nanosila ulja, vino, sol, med, cedrova smola, balzam i mirta, a naravno sastojci i količine ovisile su o financijskom i društvenom statusu obitelji.⁴⁹ Nakon što je preminuli odjeven na lice se nanosio puder ili pelud kako bi se prekrilo mrtvačko bljedilo.⁵⁰ Tako pripremljeno tijelo uglavnom se odijevalo u bijelu togu, čak i u doba kada je bilo uobičajenije nošenje tunike.⁵¹ Naglasak je bio na stvaranju dojma te se koristila skupa tkanina i ukrasi. Livije piše da su se dolaskom Gala u Rim 390. g. pr. Kr. senatori pripremali za smrt ukrašavajući svoju najbolju odjeću.⁵² To može uključivati i počasti zadobivene tijekom života u javnim igrama ili kroz iskazanu hrabrost. Kršćanski pisci su se kasnije žalili da je to pretvaralo truplo u idol.⁵³ Članovi obitelji su prekrili kosu pepelom i odjenuli tamnu halju za žalovanje (*toga pulla* ili *atra*). Drugi sudionici pogreba su se odijevali u crno (*lugubrium*) i također prekrivali kosu pepelom kao iskazom žalosti.⁵⁴ U slučajevima iznimnog siromaštva tijelo bi se umotalo u komad crnog platna.⁵⁵

Preminuli je potom postavljen na pogrebni ležaj (*lectus funebris*) u atrij kuće ili na neko drugo mjesto prikladno za prikazivanje (poput kućnog praga) sa stopalima usmjerenim prema vratima da se pomogne „odlazećem duhu“.⁵⁶ Tijekom izlaganja tijela unajmljene narikače (*praeficae*) pjevušile su prepoznatljivu pogrebnu melodiju (*nenia*) uz pratnju frula i rogova.⁵⁷ Čempresova grančica izvan kuće je signalizirala prisustvo preminulog u kući. Naime, kao što je preminuli „otrgnut“ iz svijeta živih, tako jednom otrgnuta grana čempresa nikad više ne naraste, što simbolizira nepovratno odjeljivanje preminulog od svijeta živih.⁵⁸

Četiri do osam nosača iznijelo je tijelo preminuloga iz kuće osmog dana nakon smrti, a njegov nasljednik je kao ritualni čistač (*everriator*) očistio kuću posebnom metlom.⁵⁹ To se moglo dogoditi i dan prije ukopa, jer primjerice ukop nije bio do-

45 Rush, *Death and Burial in Christian Antiquity*, 106; Serv. *Aen.* 6.218;

46 Plin. *Ep.* 1.22.8-10.

47 Kod katolika bi sličan „ritual“ bio bolesničko pomazanje ili posljednja pomast koje se daje umirućem.

48 Hope, *Death in Ancient Rome: A Source Book*, 97.-99; Verg. *Aen.* 6.218-220; Verg. *Aen.* 9. 485-490; Luc. *Luct.* 15

49 Rush, *Death and Burial in Christian Antiquity*, 112.; 118.

50 Hope, *Roman Death: The dying and the dead in the ancient Rome*: 71.

51 Juv. 3.171. Juvenal piše da nitko u njegovo doba nije nosio tuniku osim poslije smrti.

52 Liv. 5.41.

53 Tert. *De Coron.* 10.

54 Catul. 64.349-355.; Verg. *Aen.* 10.844, 12.611.

55 Hope, *Roman Death: The dying and the dead in the ancient Rome*: 162.

56 Pers. *Sat.* 3.98-106.

57 Serv. *Aen.* 6.216.

58 Paul. *Festi* 104. L.

59 Paul. *Festi* 68. L.

pušten tijekom velikih blagdana.⁶⁰ Pred preminulog postavljeni su hrana i piće te se smatralo da su svi koji bi ju pojeli postali onečišćeni. Ožalošćeni su slijedili povorku do gradskih vrata ili do lomače, ovisno o tipu ukopa. Pogrebna povorka (*pompa funebris*) uobičajeno se održavala tijekom dana. No, povorka za siromašne, robove i djecu održavana je tijekom noći.⁶¹

Tijelu pokojnika predviđenom za spaljivanje prvo bi se odrezao vrh prsta (*os resectum*) za kasniji ukop.⁶² Lomača je imala oblik pravokutnika okruženog čempresovim grančicama kako bi se ublažio miris paljevine. Ponekad je i tu postavljen novčić u usta za brodaru Harona, a pokojniku bi se otvorile oči kako bi zadnji „pogled“ bio upućen prema nebu.⁶³ Prisutni su nakon toga pojeli obrok (*silicernium*)⁶⁴ na području nekropole i suzdržavali su se od kupanja taj dan.⁶⁵

Nakon povratka u zajednicu, ožalošćeni su prošli obred čišćenja (*suffitio*) tijekom kojeg su lovorovom grančicom poštropljeni vodom.⁶⁶ Kuća je ritualno očišćena, pokućstvo je oprano, a oni koji su se neposredno brinuli za preminulog su se okupali u čistoj vodi kako bi se uklonilo onečišćenje zbog pripreme pokojnika za sahranu.⁶⁷

Sljedećeg dana, nakon što je lomača izgorjela, članovi obitelji su sakupili pepeo, a ostatke kosti (*cineres*) su prelili vinom i mlijekom i time simbolično okrijepili preminuloga.⁶⁸ Vršila se i dodatna krvna žrtva na mjestu pokopa kao dar duhu preminuloga. Ciceron spominje žrtvovanje svinje (*porca praesentanea*).⁶⁹ Moguće je da je ova žrtva s vremenom postala objed (*silicernium*) koji se konzumirao tijekom pogreba, a dijeljen je između živih i mrtvih. Dio namijenjen za mrtve je konzumirao njihov duh tijekom kremiranja.⁷⁰ Praksa krvne žrtve je s vremenom nestala i zamijenjena je simboličkom žrtvom. To je uključivalo šišanje, zarezivanje lica ili ruku kako bi potekla krv.⁷¹

Slijedili su dani u kojima se odmaralo i oplakivalo (*feriae denicale*).⁷² Deveti dan nakon pogreba (*cena novendialis*) žrtvovala se ovca obiteljskim Larima,⁷³ ponovio se obred *suffitio* te prinijela žrtva duhu preminulog u kojoj se vino prelijevalo u grobnicu i objedovalo se pokraj grobnog mjesta kako bi se označio kraj jednoga razdoblja.⁷⁴ Za razliku od tmurnog pogrebnog objeda (*silicernium*), *cena novendialis* je bila vesela

60 Col. 2.21.4.

61 John L. Heller, „Burial Customs of the Romans“, *The Classical Weekly* XXV, br. 1 (1932), 195.

62 Cic. Leg. 2.55-57.

63 Juv. 3.267.

64 Hugh Lindsey, „Death Pollution and Funerals in the City of Rome“, u: *Death and Disease in Ancient City*, (ur.) Valerie M. Hope and Eireann Marshall (New York: Routledge. 2000), 166; Paul.Festi 377. L

65 Petr. 42.1.

66 Paul.Festi L

67 Margaret Alexiou, *The Ritual Lament in Greek Tradition* (Cambridge: University Press, 1974), 10.

68 Tib. 3.2.16-20.

69 Hope, *Roman Death: The dying and the dead in the ancient Rome*: 85.; Cic. Leg. 2.22, 55;

70 Ibid.: 85.-86.

71 Rush, *Death and Burial in Christian Antiquity*, 212.-214.

72 Gell. 16.4; Col. 2.21.

73 J.M.C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*. (Ithaca: Cornell University Press, 1996), 51.

74 Ibid., 1996: 51.

proslava tijekom koje su blagovatelji, sada odjeveni u bijelo, jeli tradicionalnu hranu (jaja, povrće, grah, leću i sol) i pili vino, ponekad i neumjereno.⁷⁵ Pogrebni objed (*refrigeratio*) je ponovljen nakon trideset dana te nakon toga svake godine na isti dan.⁷⁶

Preminula osoba nije netragom nestajala iz života živih. Često je „integrirana“ u društvo preko brojnih festivala njoj u čast, a u slučaju elitnih slojeva rimskog društva „uživala“ je stalnu simboličnu prisutnost kao *imago* na obiteljskom oltaru (*lararium*).⁷⁷ Bilo je i festivala u kojima su svi Rimljani imali prilike slaviti svoje pretke, poput blagdana *parentalia*, *feralia* ili *lemuria*.⁷⁸ Nekropole i ukopna mjesta za srednje i više društvene slojeve imala su stolove za objede, šalice, posude, zdjele i kamena sjedala (*biclinia* ili *triclinia*) za posjetitelje.⁷⁹ Noćne gozbe na grobovima su bile društveni događaji, a hrane i vina je bilo u izobilju. Smatralo se da u ovakvom slavlju sudjeluju i mrtvi. Često su se na sarkofazima i urnama nalazili otvori kroz koje se ulijevalo vino ili hrana. Tijekom spomenutih blagdana članovi obitelji su često posjećivali groblja kako bi donijeli grobne darove. Time su iskazivali poštovanje prema mrtvima, ali i pomagali im da se u zagrobnom životu osjećaju kao „kod kuće“.⁸⁰ Vjerovalo se da duhovi mrtvih (*manes*) prebivaju u krugu groblja u okruženju sličnom kao i u kući. Stoga su grobnice nalikovale kućama, a darovi duhovima su bili predmeti za osobnu uporabu.⁸¹ Arheološki nalazi pokraj grobnica uključuju vojnu opremu, kocke, igračke, nakit, posude od terakote, parfeme itd.⁸² Grobni prilozima uključuju još i libacije ulja, vina, mlijeka i meda, košare s odjećom ili hranim, glazbene instrumente, vijence, upaljene baklje ili lampe.⁸³

Zanimljive prikaze navedenih zbivanja, koji su pomogli prilikom rekonstrukcije pogrebnih običaja, možemo pronaći na reljefima grobnica.⁸⁴

75 Petr. 65-66.

76 Hope, *Roman Death: The dying and the dead in the ancient Rome*, 88.-89.

77 Ibid., 88.-89.

78 Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, 63.-64.

79 Ibid., 136.

80 Ibid., 53.

81 Ibid., 51.-53.

82 Ibid., 52.

83 Alexiou, *The Ritual Lament in Greek Tradition*, 7.-9.

84 Primjerice, reljef iz Haterijeve grobnice iz kasnog 1. st. pr. Kr. koji se sada nalazi u Vatikanskom muzeju posmrtni je reljef građevinarske obitelji Haterii a otkriven je 1847. g. pr. Kr. uz *Via Labicana* pokraj Rima. Na jednom od panela vidimo preminulu matronu kako leži na pogrebnom ležaju, a muškarac pokraj nje je ukrašava vijencem kao što bi *pollinctor* učinio, lijevo od njega su žene sa razbarušenom kosom koje u žalosti udaraju grudi. Ovo je dio ritualnog žalovanja - *planctus* koje se sastoji još od udaranja glave i bedara). One su mogle biti unajmljene narikače ili matronina rodbina. U pozadini su drugi ožalošćeni. Desno od njih se nalaze tri figure sa karakterističnim kapama (*pillei*, *pilleus*) koje prikazuju nedavno oslobođene robove. Bogati Rimljani su uobičajeno oslobađali neke robove u svojoj oporuci kako bi zadobili prestiž i pokazali se velikodušnim. Preminuli je zamotan u fino izvezen i raskošno dekoriran ogrtač, a jastuk mu je postavljen ispod glave. Vidljive su i svjetiljke, kadila i vegetacija koja okružuje posmrtni ležaj. Na lijevoj strani umjesto čempresove grane nalazi se list primoga kako bi upozorio prolaznika da je u kući netko preminuo (Serv. *Aen* 3.64; Paul.Fest. 56 L.). Bodel smatra da ova biljka zbog svojih brojnih cvjetova možda predstavlja ponovno rođenje preminulog u zagrobnom životu (John Bodel, „Death on Display: Looking at Roman Funerals“, 263.). Na donjem dijelu reljefa su dva muškarca i dvije žene koji se udaraju po grudima. Pokraj ulaznih vrata postavljena je zdjela sa

Pogrebni običaji najsiromašnijih

Uspješni i bogati mogli su očekivati da će se prema njihovom tijelu odnositi s poštovanjem, njihov život slaviti velikim pogrebima i sjećanje na njih održavati prikladnim spomenicima. Kod najsiromašnijeg sloja rimske populacije to nije bio slučaj. Za razliku od dobrostojećih Rimljana čija su tijela predodređena za pogreb (*corporā*), tijela siromašnih Rimljana su završila kao napuštena tijela (*cadavera*). Siromašni nisu ostavljali trajnu oznaku i podsjetnik na svoj život. Neki nisu imali nikog da ih štuje niti da im pruži osnovne pogrebne obrede i pokop. Njihova trupla su mogla biti ostavljena da trunu ili su nepravilno kremirana ili pokopana.

Teško je reći koliki je postotak gradske populacije pripadao ovoj kategoriji, ali opća je procjena kako je petina stanovništva mogla biti smatrana siromašnom. Ako pretpostavimo da je tijekom Augustove vladavine Rim brojao oko 750 000 stanovnika i ako pretpostavimo godišnji mortalitet usporediv s drugim europskim predindustrijskim društvima od 40 na tisuću, dolazimo do zaključka da je 30 000 stanovnika Rima umrlo svake godine ili prosječno više od 80 na dan.⁸⁵ To znači da je u razdoblju od 100. g. pr. Kr. do 200. g. u Rimu putem kremiranja ili inhumacije sahranjeno oko 9 mil. tijela. Siromašnije klase su bile posebno ranjive tijekom epidemija zbog njihove nemogućnosti napuštanja grada i odlaska prema zdravijim seoskim imanjima te nehygijenskih uvjeta sirotinjskih kvartova. Ovome broju treba dodati i određeni broj siromašnih trgovaca, obrtnika, radnika koji su se nalazili iznad ekonomskog siromaštva, ali koji su također bili ranjivi prema ekonomskim promjenama i živjeli su balansirajući na rubu egzistencije.⁸⁶

Visoka razina smrtnosti u Rimu nesumnjivo je kreirala poteškoće pri odlaganju tijela i moglo se pretpostaviti da je smrt prije predstavljala praktični problem nego vrijeme za tugu, refleksiju i prisjećanje. U umjerenim procjenama godišnje se moglo pojaviti oko 1500 nezbrinutih tijela na rimskim ulicama.⁸⁷ Napuštena trupla se nikad nisu smatrala etičkom dilemom za rimsku državu. Ako se pojedinac nije pobrinuo za vlastiti pokop kroz obitelj i pogrebna udruženja, država nije osiguravala dostojan

---

vodom vjerojatno iz drugog domaćinstva koje nije pogodeno posmrtnim onečišćenjem (Alexiou, *The Ritual Lament in Greek Tradition*, 5.)

Za primjer navodimo i još jedan prikaz, a riječ je o reljefu iz Amiternuma na kojemu je prikazana pogrebna povorka iz 1 st. pr. Kr. Na ovome panelu linearna pogrebna povorka je prikazana vertikalno po pojedinim grupama sudionika. Preminuli leži na postolju na dvostrukom madracu kojeg nosi osam nosača. Oko postolja je nadstrešnica ukrašena prikazima mjeseca i zvijezda koje vjerojatno simboliziraju nebeski zagrobni život. Nakon postolja slijedi grupa od devet sudionika u kojem zadnji nosi spremnik, vjerojatno sa tamjanom. Ispred nosila vidimo 2 žene vjerojatno narikače, a u desnom dijelu reljefa 2 reda svirača, 3 hornista i 4 flautista *Dissignator* je prikazan kako upravlja sudionicima pogreba (drugi s desna od preminulog). (Hope, *Death in Ancient Rome: A Source Book*, 100.)

85 John Bodel, „Dealing with the Dead. Undertakers, Executioners and Potter’s Fields in Ancient Rome”, u *Death and Disease in the Ancient City*, ur. Valerie M. Hope i Eireann Marshall (London i New York: Routledge, 2000), 128.-9.

86 Ibid., 129.

87 Ibid., 129.

pogreb.⁸⁸ Tijekom sukoba i građanskog rata tijela mrtvih vojnika su mogla ležati nepokopana polako se raspadajući na bojnopolju.⁸⁹ Napuštanje tijela je vrijeđalo religijske skrupule i moralne ideale, ali je bilo i praktički problem zbog higijenskih poteškoća. U Rimu i u drugim gradovima postojali su natpisi koji su poticali ljude da ne bacaju otpatke, uključujući i tijela na određenim područjima izvan zidina.⁹⁰

Dokazi iz Puteolija upućuju na to da je jedna od uloga gradskih pogrebnika pokupiti neželjena tijela i pobrinuti se za njihovo propisno odlaganje. Ovakvo iskustvo smrti je korišteno kako bi se poduprla teorija da su trupla siromašnih bacana u masovne grobnice. Ova je teorija izvedena, najvećim dijelom iz iskapanja koje je proveo Rodolfo Lanciani na Eskvilinu 1870-ih.⁹¹ Međutim ni jedan od izvora nam ne govori detaljnije o institucionalnim mehanizmima za odstranjivanje nepoželjnih trupala iz gradskog centra. Prema Varonu izvan rimskih zidina su se nalazile masovne grobnice - *puticulai* što je izvedenica od glagola *puteo* što znači truliti ili raspadati se. Lucije Elije Stilon Prekonin je smatrao da se tako nazivaju zbog toga što su trupla ostavljena tamo kako bi trunula (*putescbani*).⁹² Takve su jame mogle biti otvorene mjesecima i korištene su za bacanje tijela, ali i raznog otpada.⁹³ *Puticulai* su vjerojatno najviše korišteni tijekom 3. i 2. st. pr. Kr. prvenstveno za pokop gradske sirotinje.⁹⁴ To je trajalo relativno kratko (manje od 50 godina) i nije bio standardni način odlaganja. Bodel sugerira da se Mecenino prekrivanje jame poklopilo sa senatorskim dekretom koji zabranjuje paljenje trupala unutar dvije milje od Grada i označio je prijelomnu točku s obzirom da je masovna kremacija postala preferirana metoda za „brinjavanje“ nepoželjnih mrtvih.⁹⁵ Upotreba masovnih grobnica i daljnja dehumanizacija pojedinaca sahranjenih u njima ne slaže se s rimskim religijskim, društvenim, legalnim i emocionalnim idejama pokopa i čuvanja sjećanja.⁹⁶ Točna lokacija i priroda tih jama unutar Eskvilina ostaje nejasna, kao i sudbina tijela siromašnih nakon uređenja Eskvilina pod Augustom.⁹⁷

88 Sarah E. Bond, „Criers, Impresarios and Sextons: Disreputable Occupations in the Roman World“, (doktorska disertacija, Chapel Hill: University of North Carolina, 2011), 96.

89 Suet. Vit.10; Tac. Hist. 2.45.

90 *CIL* I. 838, 839, 2981.

91 Hope, *Roman Death: The dying and the dead in the ancient Rome*, 132.

92 Varr. *Ling* 5.25. Njegovo ime dolazi od zanimanja njegova oca koji je bio glasnik (*praeco*) i mogao je profesionalno sudjelovati na sprovodima kao osoba koja je pozivala uzvanike na pogreb ili vodila pogrebnu povorku.

93 Hor. Sat. 1.8.15-16.

94 John Bodel, „Graveyards and groves: a Study of the Lex Lucerina“, *American Journal of Ancient History* 11 (1994), 50.

95 Dion. Hal. Ant. Rom. H. 48.43.3; Bodel, „Dealing with the Dead. Undertakers, Executioners and Potter's Fields in Ancient Rome“, 133.-4.

96 Bodel, „Dealing with the Dead. Undertakers, Executioners and Potter's Fields in Ancient Rome“, 133.-4.

97 Donald G. Kyle, *Spectacles of Death in Ancient Rome* (London: Routledge, 1998), 169.-170.

Pogrebni običaji nakon smrti djece⁹⁸

Statistike pokazuju da je samo 1.3% od desetak tisuća obilježenih posljednjih poćivališta s natpisima iz Rima i Italije zabilježilo smrt djece mlađe od jedne godine. Proučavajući CIL VI koji ima oko 3100 natpisa iz grada Rima, Carrol je pronašla samo 116 natpisa koji su posvećeni djeci koja su komemorirana, a bila su mlađa od jedne godine, što je 0.37% od sveukupnog broja. U toj grupi je više dječaka (72) nego djevojčica (44). Prema natpisima roditelji najčešće zajedno podižu spomenik. Otac je često jedini dedikator. Uz njega se kao dedikator javlja majka, povremeno djed i baka, pa čak i primalja, vjerojatno zato što roditelji nisu bili živi kako bi odali pijetet.⁹⁹

U *Eneidi* Eneja putuje u podzemlje gdje čuje glasove, jauke i glasno plakanje duhova djece koja se nalaze pokraj ljudi koji su umrli zbog lažnih optužbi i pokraj samoubojica.¹⁰⁰ U ovoj skupini jadnih duša, novorođenčad se čini najjadnijom, jer su tek počeli svoje živote, a osuđeni su na marginalnu egzistenciju na vratima Hada. Marginalni i neodređeni položaj male djece u rimskom društvu je također tema Plutarhovich *Pisama* povodom smrti svoje dvogodišnje kćerke. Naglašava važnost suzdržanosti u žalovanju, jer mala djeca „nemaju što raditi“ na zemlji i ne zahtijevaju ni jedan ritual koji se uobičajeno izvodi za preminule.¹⁰¹ Ambivalencija prema djetetu prije rođenja ili u prvim danima života su očiti. Napuštanje male djece nije bilo neobično u Rimu i provincijama. Tertulijanov izvještaj govori da su poganski Rimljani ostavljali svoju djecu da umru od hladnoće, gladi, pa čak i pasa.¹⁰²

Soran zaključuje da dijete donekle postaje osoba nakon formiranja embrija poslije 30 ili 40 dana.¹⁰³ Plutarh smatra da je novorođenče više biljka nego životinja sve dok pupčana vrpca ne otpadne sedmog dana.¹⁰⁴ Ciceronovi komentari o dječjoj smrti mogu se činiti ekstremnim. Smatra da se treba staloženo nositi s gubitkom malog djeteta, a smrt djeteta u kolijevci ne treba ni žaliti. Što je dijete mlađe manje se treba obazirati na njegovu smrt.¹⁰⁵ Prema Ulpianu djeca mlađa od tri godine trebala bi se oplakivati u marginalnom, a ne formalnom obliku. Preminulo dijete mlađe od godine dana ne dobiva ni formalno ni marginalno oplakivanje.¹⁰⁶ Formalno žalovanje (*lugetur*) je vjerojatno povezano s pravilima ponašanja i odijevanja, poput suzdržavanja od banketa i kupki i od određenih ukrasa ili obveze nošenja crne, bijele ili ljubičaste odjeće i šišanja kose.¹⁰⁷ Nije jasno što je uključivalo marginalno žalovanje (*sublegu-*

98 Više o ovoj temi u John Peter Wild, Maureen Carroll ur., *Dressing the Dead in Classical Antiquity* (Stroud: Amberley Publishing 2012)

99 Maureen Carroll, „Infant Death and Burial in Roman Italy“, *Journal of Roman Archaeology* 24, (2011): 111.

100 Verg. Aen. 6.426-429.

101 Plut. Cons. Uxor. 4. 11.

102 Tert. *Apol.* 9.7.

103 Sor. *Gyn.* 1.12.43.

104 Plut. Quaes. Rom. 102.

105 Cic. Tusc. 1.39.

106 FIRA 2. 536.

107 Plut. Cons. Uxor. 4.6; Paulus. *Sent.* 1.21.14; Plut. Quaes. Rom. 14.26.

tur). Paulovi komentari ne dotiču se izravno marginalnog tugovanja. Maloljetnici do tri godine, trebaju biti oplakivani po jedan mjesec po godini života. To sugerira da bi jednogodišnje dijete trebalo biti oplakivano mjesec dana, ali za djecu koja nisu doživjela ni godinu nije predviđeno zakonsko razdoblje za oplakivanje. Plutarh nam prenosi da je rimski kralj Numa regulirao razdoblje žalovanja. Ne spominje se razdoblje žalovanja za djetetom koje je mlađe od tri godine, za starijim djetetom se žalovalo onoliko mjeseci koliko je živjelo godina, ali ne više od 10 mjeseci.¹⁰⁸ Rimski autori su odavali dojam da su djeca do treće godine života dobivala malo pažnje što se tiče pogrebnih običaja.¹⁰⁹ Čak su bogati i obrazovani Rimljani ubijali ili ostavljali novorođenčad. Tako je budući car Klaudije napustio svoju kćerku jer je navodno mislio da nije njegova.¹¹⁰ Plutarh je tvrdio da se smrt novorođenčadi i male djece može podnijeti staloženo ili čak ravnodušno.¹¹¹

Regulacije poput ovih su se odnosile na manifestiranje pogrebnih rituala u javnosti koji vjerojatno nisu imali ništa zajedničko s osjećajima gubitka i tuge ili aktivnostima provedenim u privatnosti.¹¹² Rimske su tekstove napisali muškarci, koji su suzdržavanje i samokontrolu smatrali aristokratskom vrlinom i stoga ih treba upotrebljavati oprezno. Postoje primjeri javnog iskazivanja roditeljskog stresa i kritike u vezi toga. Plutarh smatra da se rimske majke potpuno prepuste tuzi i oplakivanju kada im djeca preminu.¹¹³ Seneka je bio posebno oštar prema svojem prijatelju Marulu kada mu je sin umro. Tvrdio je takav gubitak tek mali ubod i lagani teret i da se velikim tugovanjem ponaša kao žena.¹¹⁴ Čak je i car Neron došao pod udar kritike kada mu je preminula kćerka stara 4 mjeseca, jer je neumjeren u tuzi.¹¹⁵

Od 1. st. pr. Kr. različite faze u kratkom životu djeteta su prikazivane na biografskim sarkofazima. Standardna scena je djetetovo prvo kupanje, šišanje djeteta, igranje igara, i učenje s učiteljem. Naglašen je kratki život, jer je katkad središnja scena na sarkofagu prikaz mrtvog djeteta u prisutnosti obitelji i domaćinstva. Djeca prikazana na smrtnim posteljama nikad nisu novorođenčad.¹¹⁶ To su starija djeca koja su bila u središtu obiteljskih ulaganja i aspiracija barem nekoliko godina.¹¹⁷

108 Plut. *Vit. Num.* 12.

109 Maureen Carroll, „No part in earthly things. The death, Burial and Commemoration of Newborn Children and Infants in Roman Italy“, u *The familia and its Transformation From Ancient Rome to Barbarian Europe (50-600 CE)*, ur Mary Harlow i L. Larsson Lovén (London: Continuum Press 2012), 41.-45.

110 Suet. *Claud.* 27.

111 Plut. *De Virt. Mor.* 11.

112 Carroll, „The Roman Child Clothed in Death“, 135.-144. Više arheoloških nalaza demantira Polibijeve izjave poput nalazišta u Trieru, Parizu, Vagnariu, Arrington Bridgeu, Mainzu, Chauvigny itd.

113 Plut. *Cons. Uxor.* 6.

114 Sen. *Ep.* 99.

115 Tac. *Ann.* 15.23.

116 Premda su djeca dovoljno stara da mogu hodati, pričati i igrati se relativno popularan prikaz u rimskoj umjetnosti, barem od Augustovog perioda, novorođenčadi i male djece gotovo i nema u tim prikazima. Oni su u fokusu tek u ponekoj privatnoj pogrebnoj skulpturi.

117 Carroll, „Infant Death and Burial in Roman Italy“, 100.-101. Pri shvaćanju ovakvog stanja nam može pomoći rimsko vjerovanje da dijete dobiva rudimentarni oblik osobnosti kada je imenovano na svojoj *dies*

Demografska očekivanja, bazirana na komparativnim dokazima upućuju da je više od četvrtine (28%) od sve živorođene rimske djece umrlo unutar prve godine života. Među djecom koja su umrla u dobi od 1.- 4. godine nivo bilježenja na spomenicima je bio niži (očekivano 21% svih smrti, uočeno 13%). Također je i tu odnos među spolovima bio nerealan (162:100). Očito objašnjenje je da mrtva djeca, pogotovo ako su bila ženska, nisu imala društvenu osobnost koja bi opravdala komemoraciju, jer strogo po zakonu nisu imali formalno oplakivanje.¹¹⁸ Kako su djeca odrastala imala su veću šansu za oplakivanje, ali njihova smrt ipak nije bila često zabilježena. Pogreb je bio javna demonstracija *pietasa*, svakom djetetu koje je pokopano je prethodno priznata egzistencija u pravnom smislu, a njegovo mjesto u obitelji i društvu je javno priznato. Roditelji i obitelji koji su pokopali svoju djecu odabrali su javni način suočavanja sa svojim gubitkom, a pokapanje djeteta u ili oko obitavališta moglo se smatrati osobnijim činom.¹¹⁹

Premda je naša slika daleko od dovršene, široki geografski raspon pokopa djece u italiskim nekropolama sugerira da su jako mlada djeca uglavnom pokapana kao dio zajednice. Bez obzira jesu li djeca pokapana u nekropoli ili unutar naselja, ništa ne upućuje na to da su djeca bila nečista, zloćudna ili tabu.¹²⁰

Vojni pokopi

Vojna groblja s pojedinačno označenim grobovima su civilizacijska odlika modernoga svijeta.¹²¹ Sudbina vojnika poginulog kod Waterlooa nije bila puno drugačija od one rimskog vojnika. Ti poginuli vojnici dobili su anonimni pokop u masovnoj grobnici. Društveno izražavanje vojnog gubitka, žrtve i žaljenja nije bio dio rimskih običaja.¹²²

Rimska bojna polja često su bila vrlo krvava. Bliska borba „prsa o prsa“ tipična za antičko ratovanje značila je da su mrtvi i teško ranjeni pali na mjestu gdje su se i borili. Antički izvori opisuju ostatke preminulih „razbacane u hrpama“ po bojnom polju. To je moglo otežati borbe, a veliki broj mrtvih postao bi dio bojnog polja u obliku prepreka preko koje se moralo prelaziti.¹²³ Kada im je nedostajalo materijala i vremena potrebnog za konstruiranje pravog bedema, vojnici su konstruirali improvizirani zid slažući tijela i oružje mrtvih. *Bellum hispaniense* odaje kako su trupla i oružja mrtvih korištena kao građevinski materijal za bedeme i palisade. Odrezane ljudske glave nabijene su na mačeve i poredane oko bedema okrenute prema neprijateljskim

---

lustricus što je bilo osmog dana za djevojčice, a devetog dana za dječake i time dijete službeno ulazi u obitelj i društvo.

118 Ibid., 102.-106.

119 Ibid., 113.

120 Ibid., 114.

121 Valerie M. Hope, „Trophies and Tombstones: Commemorating the Roman Soldier“, *World Archaeology* 35/1 (2003): 80.

122 Ibid., 79-80.

123 Sall. *Jug.* 101.11: *constrata telis, armis, cadaveribus, et inter ea humus infecta sanguine.*

pozicijama. Ova jezovita barijera je napravljena kako bi ograničila neprijateljske pokrete i kako bi terorizirala neprijatelje i prikazala hrabrost Cezarove vojske.¹²⁴

Iako izvori često opisuju smrt stotine tisuća Rimljana u brojnim bitkama, rijetko pružaju više od kratkog spomena skupljanja mrtvih i pogreba preminulih u ratu. Rimska vjerovanja su zahtijevala pogreb mrtvih jer je duša preminulih (*manes*) nastavljala postojati nakon smrti. Pogreb je osiguravao nastavak „egzistencije duše“. No s vojnicima je bilo drugačije. Poezija nam pruža zanimljiv primjer rimskog stava prema preminulima na bojnopolju. Tijekom svoga putovanja u podzemlje Eneja susreće dušu svog kormilara Palinara. On ne može prijeći rijeku Stiks u podzemlje jer je ostao nepokopan. Stoga je zamolio Eneju da pronađe njegovo tijelo i osigura mu pravilan pogreb ili da ga sam preveze preko rijeke kako bi pronašao neko tiho mjesto i odmorio se u smrti.¹²⁵ Vjerovalo se da pogreb daje mir dušama preminulih. Saznanje da će biti pokopani, a ne izloženi vanjskim utjecajima je donosilo mir onima koji su se spremali na prijelaz iz ovoga života u sljedeći. Također je donosilo mir onima koji su nadživjeli preminule i pružalo im priliku za izvođenje društveno prihvaćenih rituala kako bi ih štovali. Tijekom republikanskog razdoblja, izvođenje pravilnih pogrebnih rituala je po važnosti nadilazilo druge tradicionalne rimske propise poput pripremanja i vođenja rata.¹²⁶ Ovaj podatak nam ilustrira kako je društvo shvaćalo obrede i ceremonije povezane s prijelazom iz života u smrt.

Vegecije nam prenosi da su vojnici carske rimske vojske davali godišnji doprinos zajedničkom fondu iz kojeg bi plaćali sahranu svakom preminulom kolegi.¹²⁷ Mnogobrojni kameni nadgrobni spomenici upućuju na to da su vojnici uobičajeno nastojali omogućiti da njihovi kolege budu propisno pokopani. Tijekom mirnog razdoblja rimski vojnici su se malo razlikovali od ostalih Rimljana koji su željeli i očekivali pravilan pogreb. Tijekom Savezničkog rata (91.-88. g. pr. Kr.) došlo je do velikih gubitaka na obje strane. Nakon jednog posebno teškog sukoba sjeveroistočno od Rima, tijela mnogobrojnih rimskih aristokrata koji su zapovijedali jedinicama su vraćena u Rim zbog pogreba.¹²⁸ To je bilo toliko stresno za Rimljane da je Senat je 90. g. pr. Kr. izglasao da se žrtve rata pokopaju tamo gdje su umrli kako ne bi odvratili ostatak populacije od vojne službe.¹²⁹

Rimski vojnici su često pokopani na bojnopolju. Trupla su trebala biti sakupljena i razvrstana prije pokopa. Izvori ne opisuju detaljno proces kojim se odvijalo skupljanje i priprema za pokop poginulih u ratu.¹³⁰ Poginuli na bojnopolju

124 B Hisp. 32.1.-3.

125 Verg. *Aen.* 6.340-6.371.

126 Gell. *NA* 16.4.4.

127 Veg. *Mil.* 2.20.

128 App. *B.Civ.* 1.43.

129 Maureen Carroll, „Dead soldiers on the move. Transporting bodies and commemorating men at home and Abroad“ u *XXth International Congress of Roman Frontier Studies*, ur. Morillo Ángel, Norbert Hanel i Martín Esperanza (León: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Histórico Hoffmeyer, 2009), 824

130 Liv. 27.2.9-10: .... *congestos in unum locum cremavere suos.*

polju uglavnom su bili kremirani i pokopani bez komemorativnog spomenika.¹³¹ U rijetkim slučajevima država se mogla pobrinuti za podizanje spomenika pokraj ili na samom bojnopolju.¹³² To je bio slučaj 15. g. kada je Germanik vodio svoje trupe do mjesta Varove - katastrofe u Teutoburškoj šumi, gdje su šest godina ranije Germanski Heruski masakrirali tri legije.¹³³ Jedan od ciljeva njegove kampanje je bilo skupljanje ostatke preminulih Rimljana i podizanje spomenika. Nedavna iskapanja na bojnopolju pored Kalkriesa su otkrili jame s razbacanim ljudskim udovima i lubanjama s porezotina i frakturama, koje je vjerojatno sahranio Germanik.¹³⁴ I poslije prvog Dačkog rata 102.-103. g. podignut je oltar s upisanih 3800 preminulih vojnika u bitci pored Adamklise u Rumunjskoj.¹³⁵

Pogrebi i komemoracije aktivnih vojnika su uglavnom ostali privatni i vojska ih nije plaćala ni organizirala. Vojnik je skupljao novac kako bi pokrio troškove pogreba i mogao je ostaviti upute za pogreb u oporuci. Ako vojnik nije uspio skupiti dovoljnu svotu, pogreb su organizirali i financirali njegovi drugovi.¹³⁶ Mnogi spomenici sugeriraju da su vojnici spomenuti u oporuci, komemorirali pokojnike. Brak je bio zabranjen za obične vojnike prije kraja 2. st., ali neki su vojnici u vezama s lokalnim ženama stvorili obitelji koje su također igrale ulogu u pogrebu i komemoraciji.¹³⁷ Civilna i vojna rimska pogrebna društva ili *collegi* doprinosili su pogrebima svojih članova, ali čini se da ti troškovi nisu uključivali i povratak ljudskih ostataka.¹³⁸ Svi su vojnici doprinosili fondu koji je uključivao cijenu njihovog pogreba, uglavnom u groblje koje je bilo pridruženo utvrdi. Prema Vegeciju pola plaće je zadržavala vojska koja ga je ravnomjerno distribuirala među kohortama, a jedan dio je zadržan i kao zajednički fond za plaćanje pogrebnih troškova bilo kojeg preminulog druga.¹³⁹

Neki pogrebni natpisi upućuju na to da je tijelo pokopano i kasnije ekshumirano kako bi se opet pokopalo na drugom mjestu. Ovaj čin je zahtijevao dopuštenje kolegija pontifa ili samog cara kao vrhovnog svećenika. Peticija iz 155. g. upućena Antoninu Piju za dopuštenje iskapanja sarkofaga od terakote s tijelom Aria Alfija iz Rima i premještanje u mramorni sarkofag u novi mauzolej na Via Flaminia izvan Rima je preživjela kao dio pogrebnog natpisa.¹⁴⁰ Koliko je vremena proteklo između

131 Liv. 23.46.5, 27.2.9.-10; Dion. Hal. *Ant. Rom.* 5. 47.1.

132 Hope, „Trophies and Tombstones: Commemorating the Roman Soldier“, 91.

133 Tac. *Ann.* 1.60, 3.62.2; Suet. *Cal.* 3.2; Cass. Dio. 57.18.1.

134 Maurren Carroll, „Dead soldiers on the move. Transporting bodies and commemorating men at home and Abroad“, 824.

135 *CIL* III. 14214.

136 Veg. *Mil.* 2.20.

137 Hope, „Trophies and Tombstones. Commemorating the Roman soldier“, 87.

138 Keith Hopkins, *Death and Renewal* (Cambridge: Cambridge University Press 1983), 215; *CIL* XVI. 2112; *ILS* 7212. Imamo primjer iz Lanuviuma. Ako je dobrostojeći član civilnog pogrebnog društva u Lanuviumu umro u radijusu od 20 milja od grada, tri člana *collegiuma* su bila obvezana putovati do mjesta smrti kako bi nadgledali sprovod i pokop tog člana. Pogreb i putni troškovi ta tri člana su bili isplaćivani iz sredstava kolegija, ali nema spomena provizije u propisima tog društva u vezi povratka tijela.

139 Veg. *Mil* 2, 20.

140 *CIL* VI. 2120, 32398a; *ILS* 8380.

pokopa i ekshumacije nije sigurno, premda vremenski raspon može biti poprilično dug kao što je bio slučaj s oslobođenim robom cara Trajana.¹⁴¹ Prema *Digesti* samo se jedno mjesto pokopa moglo smatrati kao *locus religiosus* i ako su ljudski ostaci ekshumirani i preneseni, to je mjesto prestalo imati religioznu važnost.¹⁴² *Digesta* je definirala grobnicu (*sepulchrum*) kao mjesto gdje su tijelo ili ostaci pojedinca sahranjeni. Ali u odsustvu tijela, takav spomenik se nazivao *monumentum memoriae* ili *cenotaphium*.¹⁴³ Neke obitelji nikad nisu saznale kako su njihovi sinovi i muževi poginuli u vojnim pohodima, ali te osobe nisu bile zaboravljene. Velik broj pogrebnih natpisa bilježi muškarce nestale u akciji (*desiderati*) posebno tijekom 3.st.¹⁴⁴ Nakon 1.st. mali je broj vojnika regrutiranih iz Rima ili s područja Italije, a pobjede su se smatrale većima, ako nije bila prolivena krv rimskih građana.¹⁴⁵ Porazi i vojne katastrofe nisu bile posve isključene iz memorije rimskog društva. Neki od crnih dana (*dies nefasti*) rimskog kalendara uključuju i obljetnice vojnih katastrofa, a najvažniji je tu bio sukob s Galima 17. lipnja 391. g. pr. Kr.¹⁴⁶

Grobnice koje bilježe službu i smrt vojnog osoblja su relativno česte. Ti su spomenici postavljeni pokraj utvrda gdje su vojnici služili, a najviše su podizani tijekom ranog Carstva. Tijekom Republike ovakvi su grobovi bili malobrojni jer su pješaci uglavnom regrutirani za posebne kampanje i ako nisu poginuli vraćali su se civilnom životu. Osim toga, u to su vrijeme dugotrajni pogrebni spomenici bili uobičajeni samo za članove elite. No tijekom ranog Carstva postali su rašireniji.¹⁴⁷ Vojsku su tada već činili profesionalni vojnici iz različitih regija koji su često poginuli daleko od svog rodnog mjesta. Sredinom 2 st. mnogi su vojni logori postali trajni te su se vojnici regrutirali iz okolnog područja zbog čega je važnost grobnica vojnih logora postupno opadala.¹⁴⁸ Treba napomenuti da najviše vojnih spomenika ne označava grobove vojnika poginulih u bitci, jer je postavljanje spomenika karakteristika mirnodopskog razdoblja. Spomenici su imali standardizirani dizajn i sadržaj i promovirali su vojnički simbolizam, verbalno i slikovno. Mnogi su prikazivali vojnu odoru, oružje i opremu, epitafi su bili ispunjeni vojničkim titulama i informacijama o karijeri preminulog.¹⁴⁹

Komemoracija vojnika poginulih u sukobu ili preminulih tijekom mira je uglavnom bila privatna stvar. Vojska je mogla nadgledati odlaganje tijela poslije bitke, a trofeji i trijumfi su mogli slaviti pobjedu, ali pojedinaca su se slabo prisjećali. Tijekom rata s Kartagom, civile se savjetovalo da ne žaluju više od 30 dana za palim

141 *CIL* VI. 1884; *ILS* 1792. Marko Ulpije Fedim je preminuo u Selinusu u Maloj Aziji 12. kolovoza 117. g., ali njegovi ostaci nisu poslani u Rim do 3. veljače 130. godine

142 *Dig.* 11.7.40; 11.7.44.

143 *Dig.* 11.7.42; 11.7.6.

144 *CIL* III. 4835, V. 6998, 7366, XI. 705, XIII. 7323, 8070; *ILS* 9148.

145 Tac. Agr. 35.

146 Liv. 6.1.11.

147 Hope, „Trophies and Tombstones: Commemorating the Roman Soldier“, 84.

148 *Ibid.*, 85.

149 *Ibid.*, 87.

vojniciima.¹⁵⁰ Smrt vojnika se nije posebno žalila osim ako nisu bili članovi elite, a tada je naglasak bio na njihovim dostignućima u životu, a ne na tragediji njihove pogibije.¹⁵¹ Do sada je pronađen samo jedan spomenik u kojem se pojedinačno spominju poginuli u ratu. Radi se o spomeniku u Rumunjskom mjestu Adamklisi.¹⁵² Spomenik Adamklissi je podignut 108.g., u čast pobjede vojske rimskog cara Trajana nad Dačanima i Sarmatima 102. godine u tadašnjem južnom djelu rimske provincije Male Skitije - *Scythia Minor*.¹⁵³

Specifičnosti rimskih pogreba

Kremiranje i pokapanje

Spaljivanje i pokapanje su koegzistirali u Rimu od početaka Grada, ali kremiranje je ubrzo postalo puno raširenije, toliko da je *gens Cornelia* između ostalog postao poznat po svojoj upornosti u korištenju pokapanja.¹⁵⁴ Jedino je Kornelije Sula incineriran, iz straha da bi njegov grob mogao biti namjerno oskrnavljen od političkih protivnika i kosti iskopane i obečšašćene. U slučaju incineracije, pontifeksi su ipak inzistirati na simboličnoj inhumaciji. Bilo je potrebno baciti malo zemlje preko posmrtnih ostataka, čak i nakon kremacije (*iniectio glebae*) i pokop malog dijela trupla, uglavnom vrh malog prsta (*os resectum*). Svrha simboličnog pokopa je povezana s pontifikalnom brigom da preminuli treba imati osigurani *locus religiosus* (poštovano

150 Liv. 22.55.3-8.

151 Polyb. 6.53-4; Dion.Hal. 5.17.5-6.

152 Hope, „Trophies and Tombstones: Commemorating the Roman Soldier“ 91.-92. Tropaeum Traiani je bilo geto-dačko naselje južno od Dobrudže, na sredini puta između Konstance i Silistre (Bugarska) i na raskršću značajnih drevnih puteva. Spomenik u Adamklissi je visok 40 metara i sastojao se od okrugle cilindrične osnove, prečnika identičnog visini, s koničnim krovom obloženim kamenim pločama. Dvije potporne šestokutne osnove su uzdizale trofej do visine oko 10 metara. Skup od 54 metopa, od kojih je 48 sačuvano su se nalazile između dva bogato ukrašena friza. Metope su bile odvojene stupovima, također sa isklesanim reljefnim scenama. Scene i skulpturalni ukrasi na metopima su predstavljale detalje borbi bitaka Rimljana s Dačanima i njihovim saveznicima. Nad cilindričnom građevinom su bila 26 ojačanja, od kojih je sačuvano 22, sa pojedinačnim reljefnim prikazom zarobljenika privezanih za stabla drveta. Iste scene su bile uklesane na dvije suprotne fasade gornje šestokutne osnove i potvrđuju da je spomenik posvećen Bogu Marsu osvjetniku, u čast pobjede cara Trajana nad Dačanima i njihovim saveznicima.

153 Poslije rimskog osvajanja Dakije početkom 2. st. Trajan je naselje pretvorio u legionarsku stanicu - *statio Civitas Tropaeensium*, iz koje se proširio obližnji urbani centar. Okrugli spomenik Adamklisi, posvećen bogu Marsu, promjera 30 metara je predstavljao ratni trofej i korišten je kao spomen stradalim rimskim vojnicima u osvajanju Dakije 101.-102. g. i 105.-106. g. Na zidovima spomenika je zapisano oko 3800 imena rimskih vojnika koji su poginuli u borbama. Oko 50 metara sjeverno od spomenika, iskopana je grobnica koja je prekrivala kružni mauzolej promjera 40 metara, u kome je vjerojatno sahranjen vojni zapovjednik, koji je također poginuo u borbama. Ruševine kvadratnog oltara, dimenzija 12 x 12 m i visine 6 metara se nalaze oko 200 metara istočno od trijumfalnog spomenika u Adamklisiju. Pretpostavlja se da oltar i mauzolej potiču iz istog perioda kada je podignut spomenik u Adamklissi.

154 J.M.C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996), 39.

mjesto pogreba). Ako je pogreb nepravilno izvršen, vjerovalo se da se duša preminulog mogla vratiti kako bi progonila žive.¹⁵⁵

Zakonik 12 ploča je zabranjivao sahranu, pa i samu kremaciju preminulih unutar Grada (*pomerium*). To je pravilo bilo uobičajeno na području cijelog Carstva. U velikoj većini u klasičnom rimskom svijetu se primjenjivala incineracija (kremacija, spaljivanje tijela pokojnika). Ako je tijelo bilo kremirano, kopan je plitki grob i popunjavan je suhim drvećem, iznad kojeg bi se smještalo tijelo. Onda bi se izvršila kremacija i na pepeo bi se nabacio zemljani humak. Grob u kojem je tijelo bilo spaljeno nazivalo se *bustum*, i bilo je posvećeno uobičajenim pogrebnim ceremonijama.¹⁵⁶ Kod ostalih oblika kremacije, vatru je upalio jedan od srodnika, koji je odvrćao lice za vrijeme ovog čina. Nakon što je vatra prestala gorjeti, žar je ugašen vodom ili vinom i prisutni su pozvani na posljednji oproštaj s preminulim. Prisutni su zatim bili prskani tri puta vodom pročišćenja, i izuzev neposredne familije, napuštali mjesto spaljivanja. Pepeo bi bio sakupljen u tkanine, a ceremonijalna kost se zakopavala. Djeca koja su umrla prije nego što bi doživjela 40 dana života bile bi skeletno sahranjivane. U kasnoj antici, kada je kršćanski svijet preuzimao primat u rimskom društvu, polako se gasila incineracija.

Onečišćenje smrću

Kontaminacija doma smrću je trajala tijekom perioda žalovanja, što je uglavnom bilo oko devet dana i mogla se završiti samo posebnim procesima purifikacije. Vjerovalo se da ima negativno djelovanje na međuljudske odnose, ali i da donosi prekid kontakta s bogovima i dovodi u opasnost civilne funkcije. Oni koji su bili „onečišćeni“ nisu mogli primijeti žrtve ili legalno izvoditi neke javne službe.¹⁵⁷ Stoga je bilo vrlo važno za svećenike i druge duhovne vođe, kao i za one u javnim službama, ne biti kontaminiran kontaktom s mrtvima. Kontaminacija je mogla uslijediti dodirnom, a u slučaju svećenika čak i indirektnim kontaktom poput pogleda na mrtvu osobu.¹⁵⁸ Smrt djece nije uzrokovala onečišćenje, ako je tijelo brzo pokopano ili kremirano tijekom noći.¹⁵⁹ Tijekom rata, službenici su mogli zakonodavstvom biti osigurani od onečišćenja.¹⁶⁰ Potreba za sprječavanjem kontaminacije je izravno utjecala na tretman trupala i pogrebnih običaja. Između drugih stvari također je i značilo da su ljudi u nekim profesijama, uključujući sve članove pogrebne industrije i krvnike, smatrani trajno onečišćenim te su oni morali živjeti u izolaciji.¹⁶¹ Koncept onečišćenja smrću

155 Suet. *Calig.* 59. Smatralo se da je Kaligulin duh opsjedao Lamijske vrtove jer je njegova prvotna kremacija bila nepotpuna i tijelo nije propisno sahranjeno. To je rezultiralo onečišćenjem za koje se vjerovalo da je okajano kada su njegove sestre završile pogrebne obrede.

156 Mesihović, *Edicija XII Stoljeća Rimskog Svijeta*, 939.

157 Liv. 2.8.7.

158 Plin. HN. 38.118-9.

159 Hugh Lindsay, „Death Pollution and Funerals in the City of Rome,“ u: *Death and Disease in Ancient city*, ur. Valerie M. Hope and Eireann Marshall (New York, Routledge, 2000), 156.

160 Dio Cass. 6.31.3; Tac. Ann. 1.62.

161 Bodel, „Dealing with the Dead. Undertakers, Executioners and Potter’s Fields in Ancient Rome“ 135.-48.

je djelomično osnovan na religioznom vjerovanju, ali od samog početka je bio baziran na pragmatičnom stajalištu koje je u smrti vidjelo nehigijenske implikacije.¹⁶²

Obznanjujući smrt člana obitelji krvni rođaci do šest koljena su postali privremeno *familia funesta* ili obitelj pogođena pogrebom.¹⁶³ Muškarci i žene nisu mogli izvoditi svoje uobičajene aktivnosti, nisu mogli izvoditi žrtve bogovima ili bilo koji drugi ritual. Kroz cijeli period pogreba obitelj je prestala sudjelovati u svetim, javnim i ekonomskim aktivnostima i također im se opravdavalo ne pojavljivanje pred sudom u tom razdoblju.¹⁶⁴ Za obitelj je uobičajeni tok vremena stao i počelo je privatno žalovanje za preminule.¹⁶⁵ Muški i ženski rođaci koji su bili u kontaktu s preminulim bili su zaprljani „simboličkom mrljom“ i time se odvajali od drugih čistih članova zajednice stvarajući poseban odvojeni prostor za pogrebni ritual. Vidjeli smo da je odvajanje između onečišćenih smrću i čistih označeno postavljanjem grančica čempresa na ulazu u kuću preminuloga. Prema Serviju te grančice su upozoravale pontifekse (*pontifices*) da ne ulaze u kuću, jer bi time postali onečišćeni.¹⁶⁶ Servije spominje proceduru prepoznavanja smrtnog onečišćenja (*funestatus*) kao *funus agnoscere*.¹⁶⁷ Također, smatrao je da su se pogrebi u najranijim danima grada događali tijekom noći pod bakljama kako bi se zaštitili svećenici poput pontifeka i Jupiterovih svećenika (*flamen Dialis*), od opasnosti zagađenja.¹⁶⁸ Oni koji su neposredno sudjelovali u pokapanju morali su nakon povratka s pogreba biti očišćeni vatrom i vodom. Ova faza u čišćenju se naziva *suffitio*.¹⁶⁹ Vidjeli smo da je zadaća ritualnog čistača (*euerriator*) pripadala glavnom nasljedniku. Ritual je imao ozbiljne reperkusije budući se smatralo da se greške pri čišćenju kuće mogu okajati samo smrću. Za čišćenje se upotrebljavala posebna vrsta metle. Čini se da je čišćenje nastupilo odmah nakon odstranjivanja tijela za pogreb.¹⁷⁰

U određenim dijelovima godine postojao je rašireni običaj povezan s duhovima mrtvih, bilo da su oni bili dobronamjerni duhovi predaka koji su čuvali domaćinstvo ili zlonamjerni duhovi čija je namjera bila naštetiti živima. Dva najvažnija perioda javnog rituala su se događala u veljači i svibnju. Prema rimskoj tradiciji, veljača je bila zadnji mjesec stare godine i bila je posvećena sjenama mrtvih. Kao takva sadržavala je različite oblike čišćenja, ne samo kako bi zaštitila žive članove domaćinstva tijekom festivala kada je prijetnja od duhova bila najveća, nego da bi ih prognali opet

162 Ibid., 2000: 134., 148.-149.; Lindsay, „Death Pollution and Funerals in the City of Rome“, 160., 166., 172.-173.

163 Serv. A. 6.8, 11.2.

164 Darja Šterbenc Erker, „Gender and Roman Funeral Ritual“, u *Memory and Mourning in Ancient Rome*, ur. Valerie Hope i J. Huskinson (Oxford: Oxbow Books, 2011), 41.

165 Cic. Leg. 2.22.55.

166 Serv. A. 3.64.

167 Serv. A. 6.8, 11.2.

168 Serv. A. 1.727, 6.224.

169 Paul. Fest. 3L.

170 Paul. Fest. 68L. Termin *euerriator* je izveden iz *extra uerrere* što doslovno znači doslovno vanjsko čišćenje.

pri završetku proslava. Festus opisuje to kao zadnji mjesec u kojem se populacija pročišćava.¹⁷¹

Privatni obredi kulta mrtvih - *parentalia* su održavani na godišnjicu smrti i tijekom festivala *parentalia* u veljači. U privatnim krugovima muškarci i žene su komemorirali obljetnice smrti članova obitelji žrtvujući životinje i donoseći darove na grobnice. Ovi darovi su trebali umiriti *dii Manes*, dobre duhove predaka. Žene su vršile žrtve samo u svoje ime,¹⁷² dok su muškarci mogli predstavljati cijelu obitelj ili političku zajednicu. U drugu ruku nasljednik preminulih osoba ili *pater familias* je izvodio pogrebne žrtve u ime cijele obitelji.¹⁷³ Tijekom privatnih festivala *parentalia* uspostavljen je blizak odnos između slavljenika i mrtvih. Ovaj bliski kontakt je potvrdio Ovidije u njegovom prikazu Ane koja provodi obred *Parentalie* za svoju sestru Dido. Ana plače nad urnom koja sadrži pepeo njezine sestre, ulijeva mirisna ulja i stavlja pramen svoje kose u urnu, oprašta se tri puta i ljubi urnu. Premda dodiruje urnu nema naznake onečišćenja. Nakon što je truplo spaljeno na lomači, preostale kosti su čiste.¹⁷⁴

Čitav Rim je komemorirao preminule pretke tijekom festivala *parentalia* u veljači. Prema Macrobiusu bilo je neophodno očistiti *res publicu* u veljači i napraviti dužnosti (*iusta*) za *dii Manes*.¹⁷⁵ *Parentalia* je počela na februarske ide (13.2.) u podne kada je javna svećenica, vjerojatno vestalka, ponudila pogrebnu libaciju na grob Rimske heroine Tarpeje na Kapitolu.¹⁷⁶ U tjednu trajanja blagdana *parentalia* (13.-21.2.) rimski magistrati su skidali svoju službenu odjeću za oznaka njihovog društvenog ranga i nosili jednostavnu civilnu odjeću, hramovi su bili zatvoreni i nisu se mogli obavljati javni poslovi. Suspenzija javnih poslova je imala veliku sličnost sa tjednom žalovanja (*Feria denicales*) u privatnom kultu mrtvih. Ovidije sugerira da se djevojke ne smiju udavati u to vrijeme već trebaju čekati čiste dane (*dies puri*) i da se bogovi trebaju štiti (*celare*) zatvaranjem svih hramskih vrata i gašenjem žrtvene vatre iz oltara i ognjišta, jer sjene duhova lutaju ulicama tražeći svoju osvetu.¹⁷⁷ *Parentalia* se sastojala prvenstveno od serije privatnih obreda provedenih pri grobnom mjestu roditelja i predaka.¹⁷⁸ *Parentalia* je završila 21.2. kad su sve obitelji kupile male darove za grobove njihovih predaka na festivalu *Feralia*.¹⁷⁹

Ako su duhovi *Parentalie* (*mundus*) smatrani ambivalentnima, to sigurno nije bilo točno za duhove koji su progonili grad tijekom svibnja, *larvae* i *lemures*. Te duhove se smatralo štetnim i zlonamjernim, vjerojatno jer su umrli nasilnom ili preranom

171 Ovid. *Fast.* 2.47-52; Plut. *Quaes. Rom.* 19.

172 Serv. *Aen.* 3.303-305. Andromaha pruža žrtvenu gozbu (*dapes*) na grobu svoga muža i sina u svoje vlastito ime kako bi komemorirala njihovu smrt.

173 Cic. *Leg.* 2.19-48.

174 Ovid. *Fast.* 3. 560.-564.

175 Luc. *Macr.* 1. 13. 3.

176 *CIL* I. 2309.

177 Ovid. *Fast.* 2.557-2.566.

178 Ovid. *Fast.* 2.533-2.543.

179 Ovid. *Fast.* 2.533-2.570.

smrću.¹⁸⁰ Vjerovalo se da duhovi lutaju gradom 9., 11., 13. svibnja, tijekom perioda poznatog kao *lemuria*.¹⁸¹ Kao i kod parentalija postojao je tabu povezan sa sklapanjem braka tijekom Lemurije u svibnju.¹⁸² Ovidije pruža opis privatnih obreda oko festivala i on evocira pažljivo konstruirani ritual koji je izvodio *Pater familias*. On se budi oko ponoći, započinje ritual poput Jupiterovog svećenika ne noseći čvorove na odjeći. Tada čini apotropejske geste koje uključuju pranje ruku u čistoj izvorskoj vodi i bacanje crnog graha tijekom kojih devet puta ponavlja formulu iskupljenja. Nakon toga ponovno pere ruke, udara u brončani predmet i ponovno devet puta naređuje duhovima predaka da odu.¹⁸³ Osim religije i kulturalni pogled na onečišćenje smrću je strogo utjecao na tretiranje mrtvih.

Dokaze o mogućnosti onečišćenja svećenika kroz izlaganje truplu pružaju pogrebi povezani s carskom obitelji. Tako Dio komentira da je u 12. g. pr. Kr. August kao vrhovni svećenik postavio zastor ispred Agripinog trupla prije nego je izrekao pogrebni govor (*laudautio*).¹⁸⁴ Germaniku su predbacivali rukovanje ostacima žrtava Varove katastrofe, jer kao vojni vođa s auguratom ne bi smio biti onečišćen pogrebnim obredima.¹⁸⁵ Tiberije je bio svjestan mogućeg onečišćenja, jer je kao *pontifex maximus* umetnuo veo dok je izgovarao pogrebni govor tijekom komemoracije sinu Druzu kako bi spriječio zagađenje pri pogledu na tijelo.¹⁸⁶

Zabrana pokopa

Zabrana pokopa se protivila svim uobičajenim duhovnim, moralnim i praktičnim normama. Za neke je to preslikavalo položaj koji su imali u životu. Gladijatori su npr. držani na marginama društva i ostajali su i na marginama zajednice mrtvih. Za druge je ova zabrana bila dijelom proces kazne i odmazde. Mrtvi su bespomoćni, ali su trupla mogla postati snažan simbol u rukama živih.

Bilo je i onih kojima je zabranjen pokop i čija su tijela ostavljena na sesoriumu na milost divljim životinjama i vremenu. U ovu kategoriju spadaju samoubojice (pogotovo oni koji su se objesili), kriminalci koji su javno pogubljeni i drugi koje je na ovaj način car kaznio. Neka zanimanja su određena kao sramotna (*infames*) i zabranjen im je pristojan pokop, poput prostitutki, glumaca, nekih kategorija pogrebnih radnika, unajmljenih gladijatora (*auctorati*) itd.¹⁸⁷ Njihova tijela možda nisu sakaćena i bačena u Tiber, ali mogao im je biti zabranjen pokop pokraj njihovih sugrađana i najbolje čemu su se mogli nadati su neoznačeni grobovi.

180 Plaut. *Cas.* 592; Plaut. *Capt.* 598; Hor. *Ep.* 2.2.209; Pers. 5.185.

181 Ov. *Fast.* 5.

182 Plut. *Quaest. Rom.* 86.

183 Ov. *Fast.* 5.

184 Cass. Dio 54.28.5.

185 Tac. *Ann.* 1.62; Suet. *Cal.* 3.

186 Sen. *Cons. Marc.* 15.3.

187 Valerie M. Hope, „Contempt and Respect: The Treatment of the Corpse in Ancient Rome”, u *Death and Disease in the Ancient City*, ur. Valerie M. Hope i Eireann Marshall (London i New York: Routledge, 2000), 116.-120.

Gladijatorima je pristup grobljima bio uvelike otežan. Ovaj odnos prema gladijatorima je povezan s njihovom profesijom. Gladijator je bio vješt borac, šampion u areni i popularan u javnosti, ali je stigmatiziran zbog niskog statusa, izrabljivanjem tijela za zabavu i zbog krvi koju je prolijevao. Ako je ubijen u borbi tijelo gladijatora je moglo dobiti razmjerno pristojan tretman u uspoređi s kriminalcima (*noxii*). Rijetko koji gladijator je preživio više od 10 borbi ili živio duže od 30 godina, iako su neki umirovljeni gladijatori mogli doživjeti duboku starost. Gladijatori su imali svoja groblja, a mogli su imati i svoja posebna udruženja/kolegije koji su brinuli o pogrebima te o porodici preminulog člana. Poginulog gladijatora je iz arene pratio dužnosnik pod nazivom Charon (Haron).¹⁸⁸ Nadgrobnni spomenici i epitafi sugeriraju da su tijela nekih gladijatora bila sahranjena u označeni grob.¹⁸⁹ Osjećaj drugarstva i postojanje *collegia* je moglo pomoći gladijatorima za izbjegavanje pokapanja u *puticulae*. Ali mnoga tijela gladijatora su odbačena. Čak i za one gladijatore koji su primili pristojan pogreb njihovi grobovi su mogli nositi oznaku njihove nečasti i infamije.

Glumci su poput gladijatora mogli dobiti slavu, bogatstvo i sljedbenike, a preživjeli spomenici nam govore da su mogli biti pristojno pokopani i prikladno komemorirani.¹⁹⁰ U svakom slučaju ova klasa ljudi se nalazila u svijetu u kojem su ostavili vrlo malo traga. Ovo je posebno ironično za pogrebne prostitutke pošto su oni nastanjivali groblja tijekom života.

Oni koji su ostavljeni da trunu na Gemonijskim stubama ili na križu nisu primili konačne obrede, pogrebe, pokop, grobnicu, a time ni odmor za svoju dušu. Izbačeni su iz zajednice i označeni kao nedostojni za pokop; najbolje čemu su se mogli nadati je da će njihovo tijelo možda biti bačeno u Tiber. Kyle je naglasio da je rijeka služila kao najprikladnije sredstvo odlaganja tijela kriminalaca (*noxii*) ubijenih u areni i za tijela izdajnika.¹⁹¹

Pravo davanja ili zabranjivanja pogreba je bio prerogativ moćnih i pobjednika. Zabrana pokopa je bila krajnja zabrana i krajnji prikaz moći. Pobjednik je mogao predstaviti sebe u dobrom svijetlu ako je omogućio pogreb slomljenim ostacima neprijatelja. Zapravo je takva milost mogla više poslužiti kao jasni simbol pobjede i moći nego zabrana. Neronovo tijelo je imalo pristojnu kremaciju, pokop i spomenik koji je omogućio oslobođeni rob Galba.¹⁹² Tako je bivši rob odlučio o finalnoj sudbini nekoć najmoćnijeg čovjeka na svijetu. Oton nije inzistirao da se tijelo njegovog protivnika baci u Tiber pa su čak i jako oštećeno Galbino tijelo i glava na kraju sjedinjeni i pokopani u grobnicu.¹⁹³ Možda je najupečatljiviji primjer odnos Oktavijana

188 Mesihović, *Edicija XII Stoljeća Rimskog Svijeta*, 1254.

189 Valerie M. Hope, „Negotiating Identity and Status: the Gladiators of Roman Nîmes“, u *Cultural Identity in the Roman Empire* ur. Ray Laurence i Joanne Berry (London, Routledge, 1998), 179.-195.

190 *ILS* 5180-5276.

191 Kyle, *Spectacles of Death in ancient Rome*, 218.-224.

192 Suet. Ner. 49.-50.

193 Plut. Galb. 20.

prema Antoniju i Kleopatri. Ljubavnici su pokopani zajedno i Oktavijan je naredio da se mauzolej koji su počeli graditi u Aleksandriji dovrši.¹⁹⁴

Zlostavljanje trupla

Grijesi za života mogli su postati i grijesi nakon smrti. Pojedinci nisu mogli imati cjeloviti i pravilni pogreb i njihova tijela su mogla biti namjerno oskrvrnjena.

U starom Rimu kazne su često bile prilagođene zločinu, ali su također mogle i odražavati socijalni status počinitelja. Onima s višim statusom se mogao ponuditi izgon ili smrt, bilo vlastitom rukom ili putem egzekutora. Za manje sretne postojao je široki raspon groznih smrti: razapinjanje, paljenje ili bacanje zvijerima. Smrt je postala javni spektakl, a zbog počinjena zločina okrivljenik i potom njegovo truplo bili su označeni, osakaćeni i bačeni. Smrt sama po sebi nije uvijek označavala kraj spektakla. Mrtva tijela su privlačila pažnju živih. Za neke nasilna smrt nije bila kraj poniženja. Tijela razapetih su npr. mogla biti ostavljena da trunu na križu.¹⁹⁵ Javno sramoćenje trupla moglo je utjecati na elitu kao i na obične kriminalce. Oni optuženi za prevaru i gubitnici u borbama za vlast nisu mogli očekivati respekt prema njihovom tijelu. Tijela izdajnika Carstva mogla su se pojaviti i na Gemonijskim stepenicama (*Scalae Gemoniae*).¹⁹⁶

Alternativa ili dodatak izlaganju trupla je bilo povlačenje tijela ulicom, često kukom kroz ulice Rima.¹⁹⁷ Car Vitelije je mučen i pogubljen i nakon toga je njegovo tijelo dovučeno do Tibera.¹⁹⁸ Tijelo Elagabala je vučeno kroz ulice i oko cirkusa prije nego što je bačeno.¹⁹⁹ Posjedovanje tijela i njegova mutilacija je postala prerogativ pobjednika. Kao što je car mogao legitimirati svoj položaj časno pokapajući svojeg prethodnika, mogao je također legitimirati i svoju moć sakaćenjem tijela protivnika ili neprijatelja. To je bilo primjetno u Tiberijevom tretmanu svoje obitelji. August, njegov očuh i prethodnik je pokopan sa svim počastima i ceremonijama, dok su njegovi pranećaci i posvojeni unuci (Germanikovi sinovi) protjerani i nakon toga ili pogubljeni ili prisiljeni na samoubojstvo prije nego su njihova tijela razrezana na dijelove.²⁰⁰

Dekapitacija tijela je bio uobičajeni dio sakaćenja. U nekim situacijama zahtijevale su se glave neprijatelja i protivnika. Glava je bila posebno prigodna za prikaz i zlostavljanje. Godine 87. pr. Kr. konzula Oktavija su ubile Cinine i Mariusine snage

194 Suet. Aug. 17.

195 App. B.Civ. 1.120. Nakon Spartakove pobune, 6000 zarobljenika je razapeto duž Via Appia od Capue do Rima, pružajući snažnu sliku patnje i degradacije koja je čekala one koji su se usudili izazvati autoritet.

196 Tu su izložena tijela mnogih carevih žrtava poput Sejana i njegove djece.

197 Tac. Ann. 6.16. Tacit tvrdi da su raspadajuća tijela Sejanovih pristaša dovučena do Tibera, dok je rodbini i prijateljima bilo zabranjeno pokopati ih i oplakivati.

198 Suet. Vit. 17.

199 SHA *Heliogab.* 17.1-3.

200 Suet. Tib. 54.

i on je prvi konzul čija je glava prikazana na rostri na Forumu.²⁰¹ U proskripcijama 43. g. pr. Kr. nuđene su nagrade za glave proskribiranih. Ciceronova glava i lijeva ruka su bile dugo izložene na rostri.²⁰² Oktavijan je Brutovu glavu poslao u Rim gdje je bačena pred Cezarov kip.²⁰³ Cara Galbu je dekapitirao vojnik i potom ju je nosio Otonu s palcem u Galbinim ustima. Oton ju je predao svojim sljedbenicima koji su je nabili na koplje i paradirali izrugujući se kroz kamp. To nije bio kraj poniženjima pošto je glava bila prodana oslobođenom robu čijeg je gospodara Galba ubio i koji ju je potom bacio na pod.²⁰⁴ Glava je mogla postati trofej za pobjednika. Poraženi su izgubili pravo na častan pogreb i umjesto da su bili ispraćeni na pogreb s maskama njihovih mrtvih predaka, njihova vlastita izobličena lica su prikazala njihovu smrt.

Sakaćenje tijela i zabrana njegova pokopa je bio dio namjernog uništenja identiteta preminulog. Za grobnice neprijatelja se smatralo da nemaju religijsko značenje, a njihov materijal se mogao koristiti bez kazne.²⁰⁵ Nasuprot tome oskvrnjenje propisno sahranjenog rimskog trupla ili oštećenje groba smatralo se jako velikim prekršajem. Sula je ošteti Marijev grob, iskopavši tijelo i bacivši ostatke u rijeku Anio.²⁰⁶ Politički neprijatelji općenito nisu slijedili Sulin primjer i zlostavljali tijelo nakon što se sahranilo. Kremacija koja je brzo odstranila individualne odlike preminuloga, mogla je smanjiti ranjivost trupla, ako već nije mogla samu grobnicu. Plinije smatra da je jedan od razloga zašto se prešlo na kremaciju taj da se pokopana tijela muškaraca poginulih u dalekim ratovima ne bi ponovno iskopala. Sula je, vjerojatno svjestan svoga čina, ostavio jasne upute za vlastitu kremaciju i pokop. Drugi su slijedili njegov primjer.

Jedan od načina na koji se osigurava da će tijelo biti pošteđeno ometanja i sakaćenja je brzo odlaganje. Kaligulino tijelo je brzo kremirano i pokopano vjerojatno kako bi se spriječilo da ne padne u „loše ruke“.²⁰⁷ Neron je preplašen mogućnošću da bi njegovo pogubljeno tijelo moglo biti obeščaćeno počeo pripremati vlastiti grob i natjerao je svoju pratnju da mu obećaju da neće dopustiti da mu odsjeku glavu.²⁰⁸ Oton je imao isti strah od dekapitacije i kontrolirao je sudbinu svoga tijela počinivši samoubojstvo i naredivši njegovo brzo kremiranje.²⁰⁹ Pogreb nepopularnog Pompeja Strabon prekinuli su ljudi micanjem tijela s nosila prije nego su vlasti intervenirale.²¹⁰

Disekcija je bila tabu i Plinije smatra da je grešno gledati ljudsku utrobu.²¹¹ Za rimsko razdoblje postoji malo dokaza koji bi potvrđivali disekciju. Galen je žalio

201 App. B. *Civ.* 1.71.

202 Plut. Cic. 48.4-49.2.

203 Suet. Aug. 13.

204 Suet. Gal. 20; Plut. Galb. 28.2-3.

205 *Dig.* 47.12.4.

206 Plin. HN. 7.1.87; Cic. Leg. 2.22.56-57.

207 Suet. Cal. 59.

208 Suet. Ner. 49.

209 Suet. Oth. 10-11; Tac. Hist. 2.49.

210 Plut. Pomp. 1.2; Vell. Pat. 2.21.4.

211 Plin. NH.28.5.

za tim, premda sugerira da se u Aleksandriji disekcija ipak mogla provoditi.²¹² Općenito, jedina je opcija za proučavanje anatomije bila kroz disekciju životinja pri čemu su majmuni bili posebno prikladni. Ljudska trupla nisu mogla biti disecirana, ali mogla su se promatrati u različitim fazama raspada. Izložena tijela kriminalaca su se mogla pokazati korisnima. Plinije s velikom dozom skepticizma nabraja neke od lijekova koji su se mogli nabaviti od dijelova tijela. Dodir mrtvacu je mogao izliječiti pacijenta istog spola posebno ako je preminuli umro preuranjeno, pilule napravljene od lubanje obješenog čovjeka su bile dobre za pseće ugrize, bolne desni su mogle biti izliječene ako ih se strugalo sa zubom osobe koja je nasilno preminula, kosa razapetoga je također imala korisna svojstva. Vjerovalo se i da pijenje krvi iz gladijatorskih rana liječi epilepsiju.²¹³

Pogrebne maske

Voštane maske (*imagines*) mrtvih članova obitelji nošene tijekom povorke koje su pratile preminule su jedna od najneobičnijih dijelova rimskog pogreba. Ovdje govorimo o maskama prvenstveno kao dijelovima pogrebne povorke, istražujući njihovu ulogu u pratnji preminulih iz svijeta živih do svijeta mrtvih i njihovu evoluciju s drastičnim promjenama u rimskom društvu tijekom tranzicije iz Republike do Carstva.²¹⁴ Nakon smrti važnog člana obitelji s maskama bi se paradiralo u njegovoj pogrebnoj povorci. Nosili su ih muškarci koji su sličili preminulima i nosili njihovu službenu odjeću iz najviše funkcije koje su imali za života. Oni bi hodali ispred nosila i sjedili u forumu tijekom pohvalnog govora (*laudatio*). Polibije smatra da je njihova prisutnost svjedočanstvo o reputacije familije preminulog, kao i nadahnuće mlađim gledateljima da dosegnu čast njihovih prethodnika. Prema Polibiju *imago* (πρόσωπον) koji je nalikovao pokojniku je čuvan u javnom dijelu kuće.²¹⁵ Postavljena je tamo nakon završetka pogreba. Arheološki dokazi pogrebnih maski (*imagines*) jako su rijetki, i primjerice evidentirani su u bogatim Pompejanskim kućama. Prema A. Maiuriju, pronađena je niša u Menanderovoj kući u Pompejima s malim bistama koji najvjerojatnije prikazuju pretke, zajedno sa obiteljskim larima.²¹⁶ Drvene biste sličnog tipa također su pronađene u Herkulaneju.²¹⁷

Upotreba maski je posve razvijena tijekom srednje Republike, možda nešto i ranije, ali svaka pretpostavka o počecima tog običaja ostaje posve spekulativna. Dok su rimska vjerovanja u zagrobni život pomalo nejasna, široko je prihvaćeno da su mrtvi uživali neku razinu „preživljavanja“ sve dok su predstavljani u memoriji živih.²¹⁸

212 Gal. AA. 1.

213 Plin. HN. 28.7–45.

214 To je slučaj s pogrebima Julija Cezara i Augusta, koje su stručnjaci često komentirali u vezi maski i osoba koje su ih nosile, a vezano uz okolnosti smrti i političke borbe ovih prvaka.

215 Polyb. 6.53–54.

216 Amedeo Maiuri, *La Casa Del Menandro e Il Suo Tesoro Di Argenteria* (Rim: La Libreria dello stato, 1933), 98.–106.

217 Idem, *Herculaneum* (Roma: Libreria dello Stato, 1937), 400.

218 Cic. Phil. 9.10. [...] *mortuorum in memoria est posita vivorum.*

Ovaj koncept je ključan kako bismo razumjeli maske (*imagines*). Maske su pomagale pri očuvanju memorije i „održavale“ mrtve živima. *Damnatio memoriae* je trebao ukinuti sjećanja na mrtve. Zabranjujući njihov *imago* sprječavali su ga u pridruživanju precima u kolektivnoj memoriji obitelji. U rimskoj kulturi na to se gledalo kao na „ubijanje mrtvih“ i nije iznenađujuće da je to smatrano konačnom smrtnom kaznom.²¹⁹ Preci, predstavljajući čast i genealoško sjećanje obitelji, su pratili mrtve od svijeta živih do svijeta mrtvih kojemu su pripadali. Stvorili bi poveznicu između obiteljske prošlosti u kojoj bi preminuli sudjelovao i njihove budućnosti koju predstavljaju preživjeli rođaci i koji se nadahnjuju na njihovom primjeru. Nakon što je pogreb bio gotov, prijelaz preminulih bi i službeno bio dovršen polaganjem njihova prikaza (*imago*) u hram. Tada bi i oni živjeli u zajedničkoj memoriji obitelji i igrali svoju ulogu u spajanju prošlosti i budućnosti i s vremenom pratili nasljednike u grob.

U razdoblju Republike ritualna i reprezentativna uloga maski bila je jasna sudionicima pogreba i njihovoj publici. S prijelazom u Carstvo dogodila se promjena u shvaćanju pogreba, a posljedično i o ulozi maski. Kao što je primijetio Bodel, s micanjem fokusa od obitelji prema individualcu, pogrebi su postajali manje javna, a više privatna stvar.²²⁰ To je bilo i zbog toga što su veliki javni pogrebi sada postajali prerogativ carske obitelji. Augustov pogreb i pogreb članova njegove obitelji postavio je primjer koji su imitirali njegovi suvremenici. Upotreba maski u tim ranim carskim pogrebima je posebno interesantna.

Na Augustovom pogrebu, predstavljena je velika povorka maski, uključujući i careve pretke iz mitoloških vremena uključujući Eneju, Albanske kraljeve i Romula. Tijekom Plinijevog vremena dogodila se radikalna promjena u shvaćanju maski. Maske se u kući više nisu držale u ormarićima koje bi otvorili samo tijekom bitnijih religijskih prilika, nego su otvoreno prikazivane u atriju kao javni podsjetnik na bogatstvo i plemenitost obitelji. Naglasak se prebacio s ritualne na predstavničku ulogu. Nije više bilo važno da se vidi kako preci prate mrtve, nego su služili da podsjetu publiku kako je obitelj stara i respektabilna.

Maske nisu bile samo figure koje su ličile preminulima nego su doista bili njihovi „dvojnici“.²²¹ Važnost maski je dosegla vrhunac kada je počevši od Pertinaksa i Septimija Severa, carska pogrebna ceremonija uključivala i jednu vrstu umjetnog ili zamišljenog pogreba (*funus imaginarium*). U tim slučajevima je preminuli car imao dva pogrebna rituala. Jedan za tijelo, a drugi za voštanu figuru. Prije svečanog kremiranja, statua je bila 7 dana javno izložena i pokraj nje je bio neki oblik ritualne pantomime koji je uključivalo doktore, senatore, grupe žena, mladića itd.²²²

219 John Bodel, „Death on Display: Looking at Roman Funerals“, 260.

220 Ibid., 267.

221 Maurizio Bettini, „Death and its double. Images, Ridiculum and Honos in the Roman aristocratic funeral“, u *Hoping for continuity: Childhood, Education and Death in Antiquity and in the Middle Ages*, ur. K. Mustakallio J. Hanska, H-L. Sainio-V. Vuolanto (Roma: Institutum Romanum Finlandiae, 2005), 191.-202.

222 Hdn. 4.; Cass. Dio 74.4.1.

U rimskoj kulturi posjedovanje prikaza je impliciralo opipljivu čast (*honor*).²²³ Funkcija maski kao statusnog simbola je bila poznata sve do 6 st.²²⁴ Možemo pratiti promjene u izgledu i funkciji posmrtnih obličja kod rimskih pogreba, od posve simboličnih do realnih prikaza.²²⁵ Na Augustovom pogrebu u povorci su se nalazila 3 pogrebna obličja, a tijelo je bilo postavljeno u lijes ispod hrizelefantinskih nosila prekrivenih purpurnim i zlatnim prekrivačem. Sličan primjer pronalazimo na pogrebu Julija Cezara. Dok je Marko Antonije držao govor sa rostre, Cezarova voštana figura u prirodnoj veličini je uzdignuta iznad nosila i mehanički rotirana kako bi okupljeni vidjeli svaku od 23 nanesene ubodne rane.²²⁶ Hadrijan je na pogrebu svog prethodnika Tiberija kombinirao pogreb i trijumf postavivši na kočiju Tiberijevo tijelo te ga provezao kroz Rim.

Sjećanje na preminule

Rimljani su pridavali veliku pažnju očuvanja memorije. Istraživanja spomenika koje su podignuli kako bi osigurali prisjećanje nakon smrti daje nam dubinski uvid u način na koji su tekstovi i slike upotrebljavani kako bi prenijeli informacije o ljudskim životima. Pogrebni natpisi pomažu u definiranju identiteta osobe i ugradnjom te osobe u dobro poznati društveni i kulturni kontekst. Imenovanje preminulog u epitaf kao i dedikatora memorijala komemorira mrtve i odnos prema obitelji, prijateljima, nasljednicima i pokroviteljima koje su bili javno obznanjeni u natpisu. Ali što se dogodilo sa sjećanjem na mrtve kada je njihov pogrebni spomenik zanemaren, vandaliziran, recikliran i mnogo gore ako su njihovi tekstovi i portreti namjerno izbrisani i uništeni kako bi osudili mrtve na zaborav?

Brojni spomenici postavljeni izvan zidina rimskih naselja na mnogo načina predstavljaju produžetak javne i privatne arhitekture unutar grada. Izgled pogrebnih spomenika i tekst napisan na njima omogućio je prikaz statusa, pripadanja i društvenih odnosa u zajednici. Na grobnicama i njihovima natpisima su izraženi etnički i građanski identiteti, obrazovanje, karijera, profesije i kompleksne obiteljske veze. Prema rimskim pravnim izvorima, pogrebni spomenici su napravljeni kako bi sačuvali sjećanje i bili prikladni esenciji i položaju (*substantia et dignitas*) pojedinca ili obitelji.²²⁷ Veličina i oblik spomenika, građevinski materijal i okolne strukture, vrtovi i druge odlike pogrebnog prostora su pažljivo odabrane kako bi prenijeli poruku i informacije o komemoriranoj osobi.²²⁸

S obzirom na važnost preživljavanja nečijeg imena, pogrebi bez teksta i bez zapisivanja imena preminulog postavljaju pitanja o očuvanju memorije. Mnogi nadgrobni spomenici (*collumellae*) u obliku stiliziranog torza i glave iz Pompeja i drugih

223 Plin. *NH* 34.17.

224 *Cod. Just.* 5.

225 Cass. Dio 47.19.2.

226 App. B. *Civ.* 2.147.

227 *Dig.* 11.7.2.6; 35.1.27.

228 *CIL* XIII. 5708; *ILS* 8379.

kampanijskih gradova uopće nemaju upisano ime. Bez obzira na to iznad svakoga od njih se nalazi urna s kremiranim ljudskim ostacima i olovna ili keramička slavina za tekuće žrtvene darove u sjećanje na preminule koja je vodila izravno do urne zakopane u zemlji. Ako je *collumela* bila anepigrafska, pojedinačni pokopi unutar zemljišta su ostajali anonimni. Ipak mnogi od tih spomenika su postavljeni unutar granica grobnice ili su spojeni s izgrađenom grobnicom označenom titularnim natpisom s vlasnikovim imenom. Ali postoje i grupe *collumela* koje stoje samostalno, ponekad uređene na način da sugeriraju da su grupirane kako bi označile pogrebno mjesto obitelji ili domaćinstva. One nemaju ogradne zidove oko sebe i natpisa koji imenuje vlasnika zemljišta na kojem se nalaze i samo bi bliska obitelj i prijatelji znali identitet pokopanih na tome području.

Bilo je također i mnogo onih koji si nisu mogli priuštiti bilo kakav trajni spomenik i zbog toga su osuđeni na zaborav brzo nakon pokopa. Tu se nije radilo o tome da siromašni nisu bili zainteresirani da sjećanje na njih ostane nego su nesretne okolnosti i nedostatak čak i skromnih sredstava rezultirale anonimnim pogrebom i onim što je Plinije mlađi nazivao nepravdom zaborava.²²⁹ Neuspjeh pri završetku spomenika je bio znak zanemarivanja, a to se posebno odnosi na sarkofage.²³⁰

Namjerno brisanje sjećanja

Nitko nije mogao zaustaviti uništenje vremena, ali nešto se moglo učiniti u vezi povrede i namjernog uznemiravanja mrtvih, pogrebnog spomenika od strane vandala i uzurpatora. Strah od povrede je prisutan u mnogim epitafima. Mnogobrojni preživjeli natpisi otkrivaju da su se promijene na epitafu također smatrale prekršajem. Tako dva rimska epitafa prijete pravnim i financijskim akcijama protiv svakog tko bi izbrisao imena napisana u titularnom natpisu ili izmijenio epitaf u namjeri da uvede drugo strano tijelo u grobnicu.²³¹

Od sredine 1. st. u mnogim dijelovima Carstva, brisanje imena ili prikaza kako bi se prikazalo brisanje sjećanja povremeno ima svoj ekvivalent u privatnim pogrebnim spomenicima. Sramota unutar obitelji ili zajednice jedan je od mogućih razloga za tu mjeru. Uglavnom je brisanje teksta i prikaza na pogrebnim spomenicima bio politički akt, ali postojali su i mnogi drugi razlozi za brisanje imena na pogrebnim natpisima, poput promijenjenih osobnih okolnosti, ukidanje nasljedstva, razvoda i legalnih konflikata. Često pronalazimo opravdan razlog za neke od njih premda smo uglavnom slabo informirani za individualne razloge za oskrvnuće.

Damnatio memoriae u pogrebnoj sferi je mogla uključiti kompletno brisanje imena kao što je bilo u ranijim slučajevima, ali je također uključivalo i zamjenu originalnog imena s novim.²³² Pravne razmirice i sukobi oko vlasništva su mogli voditi do

229 Plin. Ep. 3.5.4.

230 Mramorni sarkofazi iz istočnog Sredozemlja i Italije su često rađeni sa nedovršenim panelima i bistama kako bi kupac kasnije dodao važne osobne detalje.

231 *CIL* VI. 22915, 24799; *ILS* 8220.

232 *CIL* XII. 3564.

korekcija i brisanja pogrebnih natpisa što je vidljivo iz natpisa iz Puteolija.²³³ Portreti svrgnutih careva su se mogli ponovno isklesati i ponovno su ih koristili njihovi nasljednici ili su reciklirani zbog njihovog materijala. Nekoliko ponovno iskorištenih pogrebnih spomenika je bilo iskopano na groblju pokraj Porte Nocere pokraj Pompeja. Tamo su *collumele* napravljene od ponovno obrađenih mramornih ploča, stupaca, vijenaca i drugih dijelova arhitektonskog materijala.²³⁴

Posmrtno sankcije i djela *damnatio memoriae* koje su mogle pratiti javno sramoćenje su imale sličan efekt. Pojedincu se imovina konfiscirala, njegovi su spomenici uništeni, a njegovo se ime stavilo izvan zakona. Oplakivanje zbog njegove smrti je bilo ograničeno i njegov *imago*, koji se inače stavljao pokraj predaka, uništen. Namjerno i možda osvetničko brisanje imena na nadgrobnim spomenicima značilo je i brisanje sjećanja na tog pojedinca. *Damnatio memoriae*, brisanje nakon smrti imena i prikaza i slijedom toga i memorije pojedinca, bilo je sredstvo povremeno korišteno za omrznute careve i svrgnute službenike. Poznato nam je nekoliko primjera za *damnatio memoriae*: Gnej Kalpurnije Pizon,²³⁵ car Domicijan,²³⁶ Karakalin brat Geta,²³⁷ Karakalina žena Fulvija Plautila i njegov svekar Gaj Fulvije Plautian.²³⁸

Kamenje koje govori

Trajni spomenici i natpisi koji prenose bitne informacije o statusu i identitetu predstavljali su oblik preživljavanja nakon smrti²³⁹. Riječi upisane na pogrebnim spomenicima su jasno videne kao mnemonička pomoć za buduće generacije. To je bila *memoria* koja je obuhvaćala slavu i reputaciju u životu i smrti koja je davala ljudima nadu za neki oblik zagrobnog života. Mrtvi su često kroz njihove natpise pitali prolaznike da izreknu ime preminuloga. Pozdrav *Vale* ili *Salve* je izvikivan tri puta prema preminulome neposredno nakon smrti i opet kada su prijatelji i obitelj dovršili pogrebnu gozbu (*silicernium*) pokraj grobnice i kada su zadnji puta napuštali preminuloga devet dana kasnije. Svatko tko je prošao pogrebni spomenik i izgovorio ime preminulog i riječi *vale* ili *salve* upisane na mnoge epitafe, ponavljao je te ritualne radnje i tako prizivao sjećanje.²⁴⁰

233 *CIL* X. 3334.

234 Maureen Carroll, „Memoria and Damnatio Memoriae: Preserving and erasing Identities in Roman Funeral Commemoration“, u *Living Through the Dead, Burial and Commemoration in the Classical World*, ur. Maureen and Jane Rempel (Oxford: Oxbow books 2011), 84.

235 Tac. Ann. 3.17-18.

236 Suet. Dom. 23.

237 *CIL* VI. 1033; *ILS* 425.

238 *CIL* VI. 1035; *ILS* 426.

239 Maureen Carroll, „Vox Tua Nempe Mea Est. Dialogues with the Dead in Roman Funerary Commemoration“, *Accordia Research Papers* 11, 37.-80. ; Hor. *Carm* 3.30.1-9; Petron. *Sat.* 71.

240 *CIL* VI. 32485, XIII. 4280 ; *ILS* 8123, 8124.

Zaključak

Ovim radom nastojali su se prikazati najčešći pogrebni običaji antičkog Rima. Zbog širine osvojenog područja ograničili smo se upravo na Grad i njegovu neposrednu okolicu. Također, dan je naglasak na postupke koje smatramo tipično rimskim običajima, jer je razvojem društva postupno snažio utjecaj drugih kultura unutar rimskog društva. Uz nametnuta ograničenja, teško je bilo precizno konstruirati pogrebne običaje, jer se literarni i arheološki izvori pojavljuju pojedinačno i kroz različita vremenska razdoblja i geografska područja. Gotovo ne postoji detaljan opis pojedinih običaja i može se dogoditi da se na temelju dostupnih izvora konstruira nešto što zapravo i nije postojalo u stvarnosti.

Opis svakodnevnog života rimske populacije u kojoj je odnos prema smrti igrao značajnu ulogu, a kada su mnogobrojni ratovi, loši uvjeti života i smrtonosne epidemije pridonosile velikom mortalitetu rimske populacije, postao je zahtjevan posao.

Kako bismo shvatili život u Rimu bitno je shvatiti i poimanje smrti u Rimu. Kao dio puta svakog pojedinca, od početaka pisanih zakona u Rimu i sahranjivanje preminulih dobiva svoje mjesto u zakonskoj normi. Zakonik 12 ploča je zabranjivao sahranu, pa i samu kremaciju preminulih unutar Grada. To je pravilo bilo uobičajeno na području cijelog kasnijeg osvojenog područja. U većini se u klasičnom rimskom svijetu primjenjivala incineracija (kremacija, spaljivanje tijela pokojnika), dok je pojava kršćanstva, kao i nekih drugih filozofija, koje su znatno utjecale na tako veliko i šaroliko kozmopolitsko „rimsko“ društvo, donijela, kao učestali način sahrane, inhumaciju (ukapanje preminuloga).

Kada je osoba u Rimu preminula, smatralo se kako je „napustila“ svijet živih, a njezini su ožalošćeni u tu svrhu bili označeni posebnom odjećom i isključeni iz punog sudjelovanja u zajednici. Život nakon smrti shvaćali su kao na nastavak života i kako god smrt nastupila, njihove duše će nastaviti postojati. Ako je nečija smrt bila nečasna, duša preminulog je mogla lutati zemljom kao nekakva sjena ili utvara koja nije mogla stupiti u kontakt s ljudima niti je mogla naći mir u onom svijetu. Ako je preminuli napustio zemaljski život s netaknutom čašću mogao je biti vrijedan poštivanja u kultu predaka.

„Običaji predaka“ bili su srž rimskog tradicionalizma i oni su do kraja antike ostali ideal moralno-vrijednosnog sustava. Sustav „običaja predaka“ se izražavao kroz obimnu seriju pojmova. To je svakako uključivalo pretke u obliku iskazivanja brige za preminule. Postupalo se prema nizu uvriježenih radnji i obrazaca koji su bili iznimno značajni u svakodnevnim životima Rimljana te smo stoga mišljenja da je njihov prikaz zapravo prikaz značajnog djela društvenog života antičkog Rima.

Literatura

Izvori-autori

- APIJAN IZ ALEKSANDRIJE. (Appianus Alexandrinus). *Rimski građanski ratovi*. Preveo Bogdan M. Stevanović. Predgovor Fanula Papazoglu. Nnapomene Šime Grgić. Beograd: Kultura, 1967.
- ARTEMIDOR IZ DALDISA (Artemidorus Daldianus). *Artemidorus' Oneirocritica: Text, Translation, and Commentary*. Ur. Daniel E. Harris-McCoy. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- GAJ JULIJE CEZAR. (Gaius Julius Caesar). *Moji ratovi*. Prijevod i napomene Ton Smerdel. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2010.
- DION KASIJE KOKEJAN (Lucius Cassius Dio). *Roman History*. Preveli Earnest Cary i Herbert B. Foster. Loeb Classical Library 37. Cambridge, MA: Harvard University Press, London: William Heinemann, Ltd, 1914-1927.
- KATUL (Gaius Valerius Catullus). *Carmina*. Ur. Sir Richard Francis Burton. London, 1894.
- CICERON (Marcus Tullius Cicero). *The Orations of Marcus Tullius Cicero*. London, 1856.
- _____. *Rhetorici libri duo qui vocantur de inventione*. Leipzig: Teubner, 1915.
- _____. *De Legibus*. Uredio Georges de Plinval. Paris: Belles Lettres, 1959.
- _____. *The Orations of Marcus Tullius Cicero*. Preveo C.D. Yonge. London: George Bell & Sons, 1903.
- _____. *Tusculanae Disputationes*. Priredio M. Pohlenz. Leipzig: Teubner, 1918.
- KOLUMELA (Columella, Lucius Junius Moderatus). *On Agriculture*, vol. I. Preveo Harrison Boyd Ash. Loeb Classical Library 361. Cambridge MA: Harvard University Press, London: William Heinemann, Ltd, 1941.
- KVINT KURCIJE RUF (Curtius Rufus, Quintus). *Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt*. Leipzig: Teubner, 1908.
- DIODOR SICILSKI (Diodorus Siculus). *Library of History*, volume I, books 1-2. Preveo C. H. Oldfather. Loeb Classical Library 279. Cambridge, MA: Harvard University Press, London: William Heinemann, Ltd, 1933.
- DIONIZIJE IZ HALIKARNASA (Dionysos Alexandrou Alikarnasseus). *Antiquitatum Romanarum quae supersunt*, vol I-IV. Dionysius of Halicarnassus. Ur. Karl Jacoby. Leipzig: Teubner, 1885.
- GALEN (Claudius Galenus). *Claudii Galeni Opera Omnia*. Ur: C.G.Kühn, Cnobloch. Leipzig, 1827.
- AUL GELIJE (Aulus Gellius). *Noctes Atticae = Attic Nights*, vol. III, books 14 -20. Preveo John C. Rolfe. Loeb Classical Library 212. Cambridge, MA: Harvard University Press, London: William Heinemann, Ltd, 1927.
- AELIUS HERODIANUS. *Herodiani technici reliquiae*, vol. II. Ur. Augustus Lentz. Leipzig: Teubner, 1867.
- HORACIJE (Horace). *Odes and Epodes*. Uredio i preveo Niall Rudd. Loeb Classical Library 33. Cambridge, MA: Harvard University Press, London: William Heinemann, Ltd, 2004.

- _____. *Satires, Epistles and Ars Poetica*. Preveo H. Rushton Fairclough. Loeb Classical Library 194. Cambridge, MA: Harvard University Press, London: William Heinemann, Ltd, 1926.
- JERONIM (Eusebius Sophronius Hieronymus). *Select Letters of St. Jerome*. Preveo F.A. Wright. Loeb Classical Library 262. Cambridge MA: Harvard University Press, London: William Heinemann, Ltd, 1933.
- JUVENAL (Decimus Iūnius Iuvenālis). *Juvenal and Persius*. Uredila i prevela Susanna Morton Braund. Loeb Classical Library 91. Cambridge, MA: Harvard University Press, London: William Heinemann, Ltd, 2004.
- TIT LIVIJE (Titus Livius). *Livy. History of Rome*. Preveo Canon Roberts. New York: E. P. Dutton and Co, 1912.
- LUKIJAN (Lucianus Samosatensis). *Works*, vol. I. Preveo A.M. Harmon. Loeb Classical Library 14. Cambridge, MA: Harvard University Press, London: William Heinemann, Ltd, 1913.
- OVIDIJE (Ovid). *Tristia. Ex Ponto*, vol. VI. Preveo Arthur Leslie Wheeler. Loeb Classical Library 151. Cambridge, MA. Harvard University Press, London: William Heinemann, Ltd, 1939.
- _____. *Fasti*, vol. V. Loeb Classical Library 253. Preveo James George Frazer. Cambridge, MA: Harvard University Press, London: William Heinemann, Ltd, 1933.
- SEXTUS POMPEIUS FESTUS. *Sexti Pompei Festi De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*. Leipzig: Teubner. reprint, Hildesheim: Olms, 1965.
- PAULO JULIJE (Iulius Paulus). *Sentencije*. Priredio i preveo Ante Romac. Zagreb: Latina et graeca, 1989.
- PERSIJE (Aulus Persius Flaccus). *Juvenal and Persius with An English Translation*. Preveo G. G. Ramsay. London: William Heinemann, New York: G. P. Putnam's Son, 1918.
- PLAUT (Titus Maccius Plautus). *Plauti Comoediae*. Ur. F. Leo. Berlin: Weidmann, 1895.
- PLINIJE STARIJI (Gaius Plinius Secundus). *The Natural History*. Uredili i preveli John Bostock i H.T. Riley. London, New York, 1893.
- GAJ PLINIJE MLAĐI (Plinius Caecilius Secundus, Caius). *Pisma*. Preveo Albin Vilhar. Redakcija prijevoda, predgovor i objašnjenja Branko Gavela. Beograd: Srpska književna zadruga, 1982.
- PLUTARH (Lucius Mestrius Plutarchus). *Usporedni životopisi*, I-III. Preveo Zlatko Pleše. Zagreb: August Cesarec, 1988.
- _____. *Plutarch's Morals*. Preveo R. Brown. Uredio William W. Goodwin. Boston: Little, Brown, and Company, 1874.
- POLIBIJE (Polybius). *The Histories*, vol I-VI., books 1-39. Preveo W.R. Paton. Pregledao F.W. Walbank i Christian Habicht. Loeb Classical Library 128, 137, 138, 159, 160, 161. Cambridge, MA: Harvard University Press, London: William Heinemann, Ltd, 2010-2012.
- PROPERCIJE (*Sextus Propertius*). *Propertius*. Ur. Vincent Katz. Los Angeles: Sun & Moon Press, 1995.

- SALUSTIJE (Gaius Sallustius Crispus). *The Jugurthine War*. Ur. John Selby Watson. New York, London: Harper & Brothers, 1899.
- SENEKA (Lucius Annaeus Seneca). *Moral Essays*, vol II. Ur. John W. Basore. London, New York: W. Heinemann, 1932.
- _____. *Ad Lucilium Epistulae Morales*, vol. I-III. Preveo Richard M. Gummere. Loeb Classical Library 75-77. Cambridge. MA: Harvard University Press, London: William Heinemann, Ltd, 1917.-1925.
- _____. *Tragoediae*. Ur. Rudolf Peiper i Gustav Richter. Leipzig: Teubner, 1921.
- _____. *Annaei Senecae Oratorum et rhetorum sententiae divisiones colores*. Ur. Adolf Gottlieb Kiessling. Leipzig: Teubner, 1872.
- SERVIIJE (Maurus Servius Honoratus). *In Vergilii carmina comentarii. Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii*. Priredili Georgius Thilo, Hermannus Hagen i Georgius Thilo. Leipzig: Teubner, 1881.
- SORAN (Soranus). *Gynaeciorum*. Ur. O. Temkin. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1956.
- STRABON (Strabo). *Geography*, vol. I-VIII. Preveo Horace Leonard Jones. Loeb Classical Library 49, 50, 182, 196, 211, 223, 241, 267. Cambridge. MA: Harvard University Press, London: William Heinemann, Ltd, 1917-1932.
- SVETONIJE (Suetonius). *Dvanaest rimskih careva*. Preveo, uvod i bilješke Stjepan Hosu. Zagreb: Naprijed 1978.
- TACIT (Tacitus). *Anali*. Preveo i priredio Josip Miklić. Zagreb: Matica hrvatska, 2006.
- _____. *Historije*. Preveo i priredio Josip Miklić. Zagreb: Latina et Graeca, 1987.
- _____. *Opera Minora*. Ur. Henry Furneaux. Oxford: Clarendon Press, 1900.
- TERENCIJE (Publius Terentius Afer). *The Comedies of Terence*. Preveo Henry Thomas Riley. New York: Harper and Brothers, 1874.
- TERTULIJAN (Tertullianus, Quintus Septimus Florentis). *Tertullian, Apology, De Spectaculis, Minucius Felix, Octavius*. Preveli T.R. Glover i Gerald H. Rendall. Loeb Classical Library 250. Cambridge. MA: Harvard University Press, London: William Heinemann, Ltd, 1931.
- _____. *De corona = Sur la couronne*. Uredio, uvod i bilješke Jacques Fontaine. Paris: Presses Universitaires De France, 1966.
- TIBUL (Albius Tibullus). *Iz lirike staroga Rima: Katul, Propercije, Tibul*. Preveo Nikola Šop. Zagreb: Zora, 1950.
- VALERIUS MAXIMUS. *Factorum et Dictorum Memorabilium: Libri Novem*. Uredio Karl Friedrich Kempf. Leipzig: Teubner, 1888.
- VARON (Varro, Marcus Terentius). *Varon i Kvintilijan: dva antička lingvisti*. Priredio Dubravko Škiljan. Zagreb: Latina et graeca, 1995.
- VEGECIJE (Publius Flavius Vegetius Renatus). *Sažetak vojne vještine*. Prevela Teodora Shek Brnardić. Uvod Vladimir Brnardić. Latinski tekst priredila Margareta Gašparović. Zagreb: Golden marketing, 2002.
- VELEJ PATERKUL (Marcus Vellius Paterculus). *Rimska povijest*. Preveo i priredio Josip Miklić. Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2006.

VERGILIJE (Publius Vergilius Maro). *Aeneid*, vol. II., books 7-12. Preveo H. Rushton Fairclough. Redakcija G. P. Goold. Loeb Classical Library 64. Cambridge, MA: Harvard University Press, London: William Heinemann, Ltd, 2001.

Zbirke izvora za staru povijest

Corpus inscriptionum latinarum Inscriptiones Latinae antiquissimae ad C. Caesaris mortem (CIL). Ur. T. Mommsen, W. Henzen, C. Huelsen. Berlin: Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, 1893

Corpus inscriptionum latinarum (CIL) III: Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae. Ur. T. Mommsen. Berlin: Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, 1873.

Corpus inscriptionum latinarum (CIL) VI: Inscriptiones urbis Romae Latinae. ur. W. Henzen, W. de Rossi, G. B. Bormann, E. Huelsen, M. Bang. Berlin: Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, 1876

Corpus inscriptionum latinarum (CIL) X: Inscriptiones Bruttiorum, Lucaniae, Campaniae, Siciliae, Sardiniae Latinae. Ur. T. Mommsen. Berlin: Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, 1883.

Corpus inscriptionum latinarum (CIL) XII: Inscriptiones Galliae Narbonensis Latinae. Ur. O. Hirschfeld. Berlin: Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, 1888.

Corpus inscriptionum latinarum (CIL) XIII: Inscriptiones trium Galliarum et Germaniarum Latinae. Ur. O. Hirschfeld, C. Zangemeister. Berlin: Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, 1899.

Corpus inscriptionum latinarum (CIL) XVI: Diplomata militaria. Ur. O. Hirschfeld, C. Zangemeister. Berlin: Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, 1936.

Inscriptiones Latinae Selectae (ILS). Ur. Hermann Dessau. Berlin: Weidmann, 1892.-1916.

Fontes Iuris Romani (FIRA) AnteIustiniani. Ur. Salvatore Riccobono, Giovanni Baviera, Contardo Ferrin, Giuseppe Furlani i Vincenzo Arangio-Ruiz. Firenca: Barbera, 1940-1943.

Scriptores Historiae Augustae (SHA), Vol II. Ur. David Magie i Ainsworth O'Brien-Moore. London: William Heinemann, New York: G. P. Putnam's Sons, 1924.

The Digest of Justinian (Dig). Ur. Mommsen, Theodor, Paul Krueger, i Alan Watson. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 1985.

Literatura

Alexiou, Margaret. *The Ritual Lament in Greek Tradition*. Cambridge: University Press, 1974.

Bettini, Maurizio. „Death and its double. Imagines, ridiculum and honos in the Roman aristocratic funeral“. U *Hoping for continuity: Childhood, Education and Death in Antiquity and in the Middle Ages*, ur. K. Mustakallio J. Hanska, H-L. Sainio, V. Vuolanto, 191-202. Roma: Institutum Romanum Finlandiae, 2005.

Bodel, John. „Dealing with the Dead. Undertakers, Executioners and Potter's Fields in Ancient Rome“. U *Death and Disease in the Ancient City*, ur. Valerie M. Hope i Eireann Marshall, 128-151. London and New York: Routledge, 2000.

- _____. „Death on Display: Looking at Roman Funerals“. U *The art of Ancient Spectacle*, ur. B. Bergmann and B. Kondoleon, 259-281. New Haven: Yale University Press, 1999.
- _____. „Graveyards and Groves: A Study of the Lex Lucerina“. *American Journal of Ancient History* 11 (1994).
- Bond, Sarah E. „Criers, Impresarios and Sextons: Disreputable Occupations in the Roman World“. Disertacija, Chapel Hill: University of North Carolina, 2011.
- Carroll, Maureen. „Infant Death and Burial in Roman Italy“. *Journal of Roman Archaeology* 24 (2011): 99–120.
- _____. „Memoria and Damnatio Memoriae: Preserving and erasing Identities in Roman Funeral Commemoration“. U *Living Through the Dead, Burial and Commemoration in the Classical World*, ur. Maureen Carroll and Jane Rempel, 65–90. Oxford: Oxbow books, 2011.
- _____. „No part in earthly things. The death, Burial and Commemoration of Newborn Children and Infants in Roman Italy“. U *The familia and its Transformation From Ancient Rome to Barbarian Europe (50-600 CE)*, ur. Mary Harlow i L. Larsson Lovén, 41–63. London: Continuum Press, 2012.
- _____. „Vox Tua Nempe Mea Est. Dialogues with the Dead in Roman Funerary Commemoration.“. *Accordia Research Papers* 11 (2007/2008): 37-80.
- _____. „Dead soldiers on the move. Transporting bodies and commemorating men at home and Abroad“. U *XXth International Congress of Roman Frontier Studies*, ur. Morillo Ángel, Norbert Hanel i Martín Esperanza, 823-832. León: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Histórico Hoffmeyer, 2009.
- Heller, John L. „Burial Customs of the Romans.“ *The Classical Weekly* 25/1 (1932): 193-197.
- Hope, Valerie M. *Roman Death: The dying and the dead in the ancient Rome*. London: Continuum, 2009.
- _____. *Death in Ancient Rome: A Source Book*. London: Routledge, 2007.
- _____. „Contempt and Respect: The Treatment of the Corpse in Ancient Rome“. U *Death and Disease in the Ancient City*, ur. Valerie M. Hope i Eireann Marshall, 104-127. London i New York: Routledge, 2000.
- _____. „Negotiating Identity and Status: the Gladiators of Roman Nîmes“. U *Cultural Identity in the Roman Empire*, ur. Ray Laurence i Joanne Berry, 179-195. London: Routledge, 1998.
- _____. „Trophies and Tombstones: Commemorating the Roman Soldier“, *World Archaeology* 35/1 (2003): 79–97.
- Hopkins, Keith. *Death and Renewal*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Kennedy, Angela Dawne. *Blood Sacrifice: The Connection Between Roman Death Rituals and Christian Martyrdom*. Hattiesburg: The University of Southern Mississippi, 2014.
- Kyle, Donald G. *Spectacles of Death in Ancient Rome*. London: Routledge, 1998.
- Lindsey, Hugh. „Death Pollution and Funerals in the City of Rome“. U *Death and Disease in Ancient City*, ur. Valerie M. Hope i Eireann Marshall, 152-173. New York: Routledge, 2000.
- Maiuri, Amedeo. *Herculaneum*. Roma: Libreria dello Stato, 1937.

- _____. *La Casa Del Menandro e Il Svo Tesoro Di Argenteria*. Rim: La Libreria dello stato, 1933.
- Mesihović, Salmedin. *Edicija XII Stoljeća Rimskog Svijeta*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, Odsjek za historiju, 2013.
- Rush, Alfred C. *Death and Burial in Christian Antiquity*. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 1941.
- Roman funerary practices*. https://en.wikipedia.org/wiki/Roman_funerary_practices, pre-stupljeno 27.9.2016.
- Toynbee, J.M.C. *Death and Burial in the Roman World*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996.
- _____. *Death and Burial in the Roman World*. Ithaca: Cornell University Press, 1996.
- Wild, John Peter, Mauureen Carroll ur. *Dressing the Dead in Classical Antiquity*, Stroud: Amberley Publishing, 2012

SUMMARY

Roman funerary practices

Based on the literature and written sources, the article describes the Roman funeral traditions of the city of Rome and its wider surroundings in the period between 100 BC to 300 AD. The first two chapters extensively describe the funeral customs of different classes of the Roman society (the elite, the middle class, the poor, the military and the children). The article describes the funeral rituals and beliefs through the ancestral custom (*mos maiorum*) and the virtue of religious devotion (*pietas*), but it also emphasizes their political, health, practical and cultural dimension. Although the basic beliefs on the importance of proper funeral and the ensuing afterlife are the same for all members of the society, the individual funeral will depend on the social class of the deceased, on their reputation in life, the distance from the family at the moment of death and their age. The funeral customs have undergone significant changes over the centuries. The last chapter is dedicated to the customs typical for the Ancient Rome. It gives insight into the legal matters of the Roman funerals, emphasizing two most frequent rituals (burials and cremations) and it also analyzes the idea of “smearing by death” which affects the mourning family, as well as professions connected with death (undertakers and executioners) and the methods of purification. Nevertheless, the article purports that funerals, tombstones and objects such as funerary masks had a significantly important role in shaping the family’s and the collective memory. Thus, imposing a ban on a funeral, mutilating a corpse or destroying a funerary mask or a tombstone were either cultural or political measures. The conclusion is that the funerary practices of the Ancient Romans should be viewed as an inseparable part of Roman life.